
СУМЕСНАЕ ВЫКАРЫСТАННЕ АРХІЎНЫХ ФОНДАЎ

Ганна ЗАПАРТЫКА (Мінск)**Перспектывы навуковай рэканструкцыі музея
імя Івана Луцкевіча ў Вільні****1. Гісторыя музея**

Гісторыя беларускіх музеяў, збораў і калекцый мінулага ўвогуле і Беларускага музея імя І.Луцкевіча ў Вільні ў прыватнасці мела трагічнае завяршэнне. Наканаваны лёс быць вывезенымі і раскіданымі па многіх краінах і гарадах не абмінуў ніводнага з іх.

Музей, пра які пойдзе гаворка, пачынаўся з прыватнай калекцыі гімназіста Івана Луцкевіча. За сваё кароткае жыццё (1881–1919) гэты асветнік сабраў вельмі багатую калекцыю і за год да смерці завяшчаў яе Беларускаму навуковаму таварыству ў Вільні. Пры жыцці збіральніка з-за адсутнасці сродкаў і памяшкання калекцыя не магла быць сістэматызавана і ўпарадкавана. У 1921 г. яна з прыватнай кватэры была перавезена ў былы базэльянскі кляштар у Вільні, дзе гаспадарамі было адведзена памяшканне пад экспазіцыю. З гэтага часу пачынаецца адлік гісторыі музея як навукова арганізаванай установы. З 1921 г. узмацніўся прыток у музей экспанатаў, дакументальных фондаў і фотаматэрыялаў. У 1920-я гады музей сфармаваў аддзелы дагістарычны, этнаграфічны, побытавы, рукапісаў і друкаў. Работаі музея кіраваў савет, які працаваў на правах секцыі Беларускага навуковага таварыства. Ён склаўся з трох членаў: дырэктара (Антон Луцкевіч), бібліятэкара (Уладзімір Самойла) і казначэя (Антон Неканда-Трэпка). У 1933 г. А.Луцкевіч падрыхтаваў і выдаў пучыводнік па музею.

У Архіве новых актаў у Варшаве захоўваецца фонд матэрыялаў польскага Міністэрства асветы і вызнанняў (ф.7006), у матэрыялах якога ёсць адказы музеяў на анкету 1937 г. Сярод іх маецца анкета-адказ, запоўненая рукой Антона Луцкевіча. Хоць і належаў музей да Беларускага навуковага таварыства, але атрымліваючы праз Міністэрства ўрадавыя субсідыі, трымаў перад ім справаздачу. Згодна з гэтай анкетай на 1 студзеня 1937 г. музей меў 4228 экспанатаў. Колькасць іх па калекцыях вызначалася наступнымі лікамі: этнаграфія — 86, выяўленчае мастацтва — 161, скульптура — 65, мастацкія промыслы — 154, нумізматыка — 2492, археалогія — 184. Бібліятэка музея мела 10555 тамоў кніг і

перыядычных выданняў¹. Да таго ж пры музеі існаваў архіў, які ўвабраў у свае фонды архівы газет “Наша Ніва”, “Гоман”, “Голас беларуса”, часопісаў “Крывіч”, “Маланка” і інш.; архівы беларускіх партый, камітэтаў, саюзаў, таварыстваў; дакументы Віленскага народнага ўніверсітэта, Беларускага навуковага таварыства, асабістыя архівы Л.Дубейкаўскага, К.Душ-Душэўскага, П.Жаўрыда, В.Ластоўскага, братоў І. і А.Луцкевічаў, А.Смоліча, Цёткі (А.Пашкевіч) і многіх іншых.

Дагістарычны аддзел музея меў сфрагічную калекцыю з 103 пячатак, калекцыі пярсцёнкаў, манет, старажытных крыжоў, ікон, беларускага лубка віленскіх майстроў XVII–XIX стст.

Этнаграфічны аддзел захоўваў калекцыі народнай разьбы, музычных інструментаў, шклянных вырабаў.

Побытавы аддзел меў калекцыі старога адзення, случкіх паясоў, старажытнай зброі, альбомы, гравюры, фотаздымкі.

Аддзел рукапісаў і друкаў меў крыніцы пачынаючы ад XIV ст. Тут захоўвалася Жухавіцкае Евангелле XIV ст., татарскі рукапіс “Аль-Кітаб” XVI ст., “Літоўскі статут” 1588 г., “Біблія доктара Францыска Скарыны” 1517 г., “Трыодзь кветная” 1491 г., “Аглашэнні Тодара Студзіты”, “Случкі памяннік” 1513 г., “Актаіх” XV ст., “Віленскае Евангелле” XVI ст., “Апостал” XVI ст., “Трэбнік” 1545 г. і многае іншае. Багатым быў збор і старажытных беларускіх грамат.

19 верасня 1939 г. Вільня была занята савецкімі войскамі. 10 кастрычніка 1939 г. быў падпісаны “Дагавор аб перадачы Літоўскай рэспубліцы г.Вільні і Віленскай вобл. і аб узаемадапамозе паміж Савецкім Саюзам і Літвой”. Паміж гэтымі дзвюма датамі, перад самай эвакуацыяй савецкай адміністрацыі, у Вільні былі арыштаваны Ул.Самойла, А.Неканда-Трэпка, Я.Пазняк, В.Багдановіч і іншыя спадзвіжнікі справы Беларускага музея. 30 верасня 1939 г. быў арыштаваны і дырэктар музея старшыня Беларускага навуковага таварыства Антон Луцкевіч. Відавочна, што з гэтага арышту і пачынаецца ўся трагедыя музея. “У выніку арыштаў, — успамінае Мар’ян Пецюкевіч, — Беларускі музей быў пазбаўлены кіраўніцтва і працаўніка ў адной асобе, а Беларускае навуковае таварыства — свайго лідэра. На дзвярох Беларускага музэю [...] вісеў замок, і мала хто ведаў, у каго знаходзяцца ключы”². З успамінаў М.Пецюкевіча вядома, што ў кастрычніку 1940 г. (праз год!) музей быў перададзены ў ведамства Інстытута літуаністыкі, які падпарадкоўваўся Народнаму Камісарыяту асветы Літвы. Неўзабаве на базе Інстытута літуаністыкі ствараецца Акадэмія навук Літоўскай ССР, і

музей імя І.Луцкевіча, як і іншыя музеі Вільні, пераходзіць у яе падпарадкаванне. У пачатку мая 1941 г. М.Пецюкевічу было прапанавана ўзначаліць музей. “Праца нашага сціплага калектыву даволі хутка пачала даваць добрыя вынікі. Нягледзячы, аднак, на такія ненармальны стан музэю (маецца на ўвазе цеснае, цёмнае і вільготнае памяшканне ў базыльянскіх мурах на Вастрабрамскай, 9), мы дазволілі, шляхам выключэння, карыстаць з нашых матар’ялаў вучоным, пісьменнікам і журналістам”³. У пачатку вайны, пасля эвакуацыі М.Пецюкевіча дырэктарам музея становіцца Я.Шутовіч. Ва ўсе ваенныя гады музей працаваў і быў адчынены для наведвальнікаў. У 1943 г. ён пераехаў у лепшае памяшканне па вул. Св.Ганны, 4. Там ён прабыў да сваёй ліквідацыі.

2. Ліквідацыя музея

Пасля вызвалення Вільні ў ліпені 1944 г. музей стаў падпарадкоўвацца Камітэту па справах мастацтваў Літоўскай ССР, крыху пазней — Наркамасветы Літоўскай ССР. У гэты ж перыяд для музея адводзіцца новы будынак — асабняк па вул. Касцюшкі, 16. Ордэр на яго быў атрыманы 6 кастрычніка 1944 г. 25 кастрычніка туды былі перавезены некаторыя экспанаты. “Але заняць будынак музэю не далі, бо канчаткова ён быў прызначаны іншай арганізацыі. Дырэкцыя музэю паставіла бараніцца — адстойваць свае правы на памяшканне пры вул. Касцюшкі, 16. Яна піша 4 лістапада заяву пракурору Літоўскай ССР у Вільні. Адказу ад пракурора ў справе, так важнай для музэю, дырэкцыя не атрымала”⁴.

19 лістапада 1944 г. у Беларускай музей з’явілася ўрадавая дэлегацыя БССР з прапановай пераехаць у Мінск. Дзеля канчатковага вырашэння гэтага пытання Я.Шутовіч прапанаваў 21 лістапада правесці нараду з удзелам беларускай грамадскасці. Але 20 лістапада Янка Шутовіч быў арыштаваны (у Вільні ён зноў з’явіўся толькі ў 1956 г.). Праз некалькі дзён Наркамасветы Літоўскай ССР быў прызначаны новы дырэктар — Юозас Пятруліс. У гэтыя ж дні Саўнаркамам Літвы была ўтворана ліквідацыйная камісія, куды ўвайшлі: старшыня — М.Мешкаўскене (нам. народнага камісара асветы), гісторык Альбінас Даўкша-Пашкявічус, дырэктар музея АН Літвы К.Мякас. 24 лістапада 1944 г. яна правяла сваё першае пасяджэнне, дзе разглядаліся наступныя пытанні: 1. Прынцыпы адбору экспанатаў; 2. Тэхніка адбору экспанатаў; 3. Апісанне і падрыхтоўка да вывазу экспанатаў; 4. Інвентарызацыя выбраных для вывазу экспанатаў і інш. У пратаколе гэтага пасяджэння

ёсць такі запіс: “Усе экспанаты падзяліць на групы: 1) экспанаты, якія маюць адносіны да гісторыі літоўскага народа; 2) экспанаты, якія маюць адносіны да гісторыі беларускага народа; 3) экспанаты, якія маюць адносіны да гісторыі і літоўскага, і беларускага народаў; 4) экспанаты, якія не маюць адносін да гісторыі і беларускага, і літоўскага народаў. Усе экспанаты першай і чацвёртай груп — пасля адбору — пакінуць у Літве. Падрыхтаваць да вывазу, калі такія ёсць, толькі іх дублікаты. Экспанаты другой групы падрыхтаваць да вывазу, пакінуць у Літве іх дублікаты пры ўмове іх наяўнасці”. Дзеля выканання пункта 2 парадку дня пасяджэння ліквідацыйнай камісіі былі запрошаны праф. Пакаркліс, праф. Яблонскі, праф. д-р Я.Вальджус, дац. Кулікаўскас, праф. Велюкас, праф. мастак Гудайціс, мастак Дрэма, бібліёграф Пошка, геалаг Чапуліце, музейны работнік Гвітаўжас. Для выканання тэхнічных работ прыцягваліся супрацоўнікі Беларускага музея і Наркамасветы Літвы⁵.

Для ўдзелу ў працы ліквідацыйнай камісіі была запрошана дэлегацыя з Мінска, якую ўзначаліў нехта Сабін, чалавек, па ўсяму відаць, абьякавы і недасведчаны ў музейных справах. Экспанаты, адабраныя для вывазу ў БССР, былі адпаведна апісаны, сфатаграфаваны і зафіксаваны малюнкамі; быў зроблены інвентарны акт на дзвюх мовах — літоўскай і рускай. У чэрвені 1945 г. ліквідацыйная камісія правяла яшчэ адно пасяджэнне. Фармаваны некалькі дзесяткаў гадоў, свораны выдатнымі беларусамі, перастаў існаваць музей. Быў ён, несумненна, па сваім змесце і духу беларускі.

Экспанаты, кнігі і дакументы Беларускага музея цяпер трэба выяўляць па наступных адрасах:

Вільня

1. Гісторыка-этнаграфічны музей АН Літвы і яго філіялы.
2. Літоўскі дзяржаўны мастацкі інстытут.
3. Бібліятэка АН Літвы (мае беларускі фонд з прынятых ад музея матэрыялаў).
4. Цэнтральны дзяржаўны архіў Літвы.

Мінск

1. Нацыянальны музей гісторыі і культуры Беларусі.
2. Нацыянальны мастацкі музей Беларусі.
3. Нацыянальная бібліятэка Беларусі.
4. Беларускі дзяржаўны архіў-музей літаратуры і мастацтва.

5. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі.
6. Нацыянальны архіў Беларусі.
7. Літаратурны музей Янкі Купалы.
8. Прэзідэнцкая бібліятэка.
9. Цэнтральная навуковая бібліятэка імя Якуба Коласа Нацыянальнай Акадэміі навук Беларусі.

Некаторая частка экспанатаў, фотаздымкаў, дакументаў беларускага музея пасля яго ліквідацыі трапіла ў прыватныя рукі. Як сведчыць Я.Шутовіч, мастацкія работы Язэпа Драздовіча, Рафала Яхімовіча, дрэварыт Паўла Комара 1750 г., карціна К.Брулова трапілі ў рукі П.Сергіевіча, частку якіх мастак пасля перадаў у Мінск.

3. Перспектывы навуковай рэканструкцыі музея

Музей меў такі вялікі ўплыў на духоўнае станаўленне і нацыянальную свядомасць беларусаў, што і сёння яго лёс не перастае хваляваць вучоных і грамадскасць. З рэальнай, арганізаванай па прынцыпу любові падобнай установы ён ператварыўся ў сцяг нацыянальнай ідэі, стаў помнікам беларускаму адраджэнню пачатку XX ст. Ён застаецца для нас духоўнай крыніцай, эпохай у беларускім нацыянальным станаўленні.

Наступіў час, калі мы павінны вырашыць праблемы рэканструкцыі музея імя І.Луцкевіча. Зразумела, што аднавіць музей як навуковую ўстанову ўжо немагчыма. Калі і дапусціць такую ўмову, то ўсё роўна гэта быў бы ўжо зусім іншы музей. Час патрабуе свайго ўвасаблення.

Гаворка пойдзе пра навуковую рэканструкцыю Беларускага музея, што дасць мажлівасць навукоўцам паспяхова карыстацца адпаведнай інфармацыяй у сваіх даследаваннях, а грамадскасці — усвядоміць і ўбачыць веліч страчанай спадчыны.

Першая такая спроба была ажыццёўлена музейшчыкамі, архівістамі, гісторыкамі ў 1996 г., калі ў Нацыянальным музеі гісторыі і культуры Беларусі арганізавалі выстаўку “Спадчына, якая належыць Беларусі”, прысвечаную 75-годдзю музея і 115-годдзю нараджэння яго заснавальніка Івана Луцкевіча. На выстаўцы экспанаваліся рэчы, кнігі і дакументы, якія захоўваюцца ў музеях, архівах і бібліятэках Мінска. Другі крок у гэтай справе — стварэнне каталога ўсіх экспанатаў з музея імя І.Луцкевіча, што зберагаюцца ў межах Беларусі. Гэтая праца ўжо распачата.

Паўстае пільная патрэба ў спасціжэнні ўсяго значэння каштоўнасцей музея, што захоўваюцца за межамі Беларусі, у прыватнасці, у Літве. Найважнейшай умовай рэканструкцыі павінна стаць стварэнне *аб'яднанага каталога*. Ён можа паслужыць навуковаму апісанню музейных прадметаў і мастацкіх твораў. Для такога каталога можна прапанаваць раздзелы: 1. Археалогія; 2. Нумізматыка, сфрагістыка; 3. Этнаграфія; 4. Мастацтва; 5. Мастацкія промыслы; 6. Іншыя малаколькасныя калекцыі. Апісанне прадметаў і мастацкіх твораў павінна адпавядаць сучасным патрабаванням. Каталог павінен быць ілюстраваным.

Як было сказана вышэй, Беларускі музей меў бібліятэку з 10555 тамоў. Навуковая рэканструкцыя гэтай бібліятэкі патрабуе адметнага падыходу. Дзеля яе можа паслужыць самастойны *анатаваны каталог* з падрабязным апісаннем найбольш старажытных і значных кніг. Узораў можа стаць каталог, зроблены ў свой час Ф.Дабранскім да фондаў Віленскай публічнай бібліятэкі, а таксама “Гісторыя беларускай (крыўскай) кнігі” В.Ластоўскага.

У 1963 г. Цэнтральная бібліятэка АН Літвы выдала кнігу “Собраніе рукописей”. Там знаходзім і Віленскі беларускі фонд (ф. 21–ВБФ), які мае 2306 адзінак захавання. У гэтым фондзе — аўтографы, машынапісы беларускіх пісьменнікаў Я.Чачота, В.Дуніна-Марцынкевіча, А.Гурыновіча, Я.Лучыны, Я.Коласа, Я.Купалы, М.Багдановіча, М.Танка, З.Бядулі, М.Машары, Цёткі (А.Пашкевіч), фалькларыста Е.Раманава; дакументы “Пецяярбургскага таварыства студэнтаў беларусаў”, “Таварыства працаўнікоў беларускага тэатра “Полымя”, “Беларускай драматычнай майстроўні” і многае іншае. Дакументы з беларускага музея ёсць і ў Цэнтральным дзяржаўным архіве Літвы, іншых сховішчах. Многае ўжо выяўлена нашымі даследчыкамі. Але выкарыстанне гэтых дакументаў у працах беларускіх вучоных застаецца актуальным.

Рэканструкцыя архіўнага раздзела Беларускага музея павінна ісці праз падрыхтоўку *археаграфічных зборнікаў*. Яны могуць складацца з наступных раздзелаў:

1. Дакументы беларускіх палітычных партый і грамадскіх аб'яднанняў;
2. Дакументы тэатральных, мастацкіх, выдавецкіх суполак;
3. Дакументы з асабістых архіваў дзеячаў беларускай літаратуры, мастацтва, культуры, навукі, палітыкі, грамадскіх рухаў і інш.

Падрыхтоўка каталога музейных прадметаў і твораў мастацтва, анатаванага каталога бібліятэкі, археаграфічных зборнікаў дакументаў,

што належалі Беларускаму музею імя І.Луцкевіча ў Вільні, патрабуе вялікай працы навукоўцаў, архівістаў, музейных работнікаў з нашага боку і добрай волі, разумення нашых праблем і памкненняў навукоўцаў і афіцыйных службаў Літвы. Пры Нацыянальным навукова-асветным цэнтры імя Ф.Скарыны трэба стварыць творчую групу, якая магла б распрацаваць план узаемадзеянняў, арганізаваць яго навуковае забеспячэнне, каардынаваць ўсю працу па рэканструкцыі музея. Толькі сумесныя намаганні дадуць станоўчы вынік.

¹ Лабачэўская В. Новыя звесткі пра зборы Беларускага музея імя Івана Луцкевіча ў Вільні // Спадчына. 1995. № 5; Інвентарная кніга Музея ім. І.Луцкевіча Беларускага навуковага таварыства ў Вільні // Спадчына. 1995. № 2. С. 95–111; № 3. С. 138–156.

² Пецокевіч М. Успаміны пра Віленскі музей // Спадчына. 1995. № 2. С. 80.

³ Тамсама. С. 83.

⁴ Шутовіч Я. З успамінаў пра Віленскі беларускі музей (публ. І.Луцкевіча) // Спадчына. 1995. № 1. С. 39.

⁵ Тамсама. С. 39–47.

Валянцін ГРЫЦКЕВІЧ (Санкт-Пецярбург)

Крыніцы па гісторыі Беларусі ў пецярбургскім Расійскім гістарычным архіве

Паназапашаныя за гады пасля падзелаў Рэчы Паспалітай крыніцы Беларусі, што апынулася пад расійскім кіраваннем, змяшчаюць шмат незаменнай інфармацыі па гісторыі нашай краіны. У першую чаргу яны засяроджаны ў Расійскім гістарычным архіве ў Пецярбургу. У час вывучэння яго картатэк, вопісаў і саміх фондаў нам удалося знайсці шмат і саміх крыніц, і ўказанняў на іх. Абмяжуемся пералікам толькі некаторых з іх — тых, што тычацца гісторыі пэўных галін культуры Беларусі XIX – пачатку XX ст.

Найбольш цікавыя для беларусаў матэрыялы фондаў Міністэрства асветы (фонд № 733), Медыцынскага дэпартаменту Міністэрства ўнутраных спраў (фонд № 1294), Дэпартаменту герольдыі Правіцельству ючага Сената (фонд № 1343), калекцыя фармулярных спіскаў Свяцейшага сіноду (у тым ліку фонд грэка-уніяцкіх мітрапалітаў, дзве часткі спісу якога з ліку трох былі надрукаваны да рэвалюцыі). Гэтыя фонды

маюць у сваім складзе вялікую колькасць дадзеных аб рэлігійным жыцці, адукацыі, стане здароўя жыхарства Беларусі, звесткі пра біяграфіі прадстаўнікоў асобных родаў і персанажаў гісторыі Беларусі, у тым ліку дзеячаў асветы, аховы здароўя, практычных галін асобных навук і г.д.

На аснове існуючых вопісаў і матэрыялаў картатэк дадзенага архіва варта скласці інфармацыйныя тэматычныя комплексы, якія маглі б стварыць падмурак для банка дадзеных па гісторыі Беларусі ў Расійскім дзяржаўным гістарычным архіве. Стварэнне такога банка дадзеных дасягальна для архіўных устаноў Беларусі пры фінансавай падтрымцы імі пэўных супрацоўнікаў гуманітарных устаноў Пецярбурга, якія здолелі б у стацыянарных умовах распрацаваць і здзейсніць праграму назапашвання ў беларускіх архіўных установах мікрафільмаў патрэбных для асветлення гісторыі Беларусі спраў з расійскіх архіваў і, у першую чаргу, з Расійскага дзяржаўнага гістарычнага архіва ў Пецярбургу.

Ганна СУРМАЧ (Мінск)

Пошукі страчаных архіваў па гісторыі беларускай дзяржаўнасці (Прага, Масква, Парыж)

Драматычная гісторыя станаўлення беларускай дзяржаўнасці мае і такі своеасаблівы аспект, як страты крыніцзнаўчай базы для яе вывучэння. Адной з прычын такой сітуацыі з'яўляецца тое, што значная частка дакументаў дзяржаўных структураў стваралася і захоўвалася па-за межамі Беларусі. Як вядома, у 1918 г., калі была абвешчана незалежнасць Беларускай Народнай Рэспублікі (БНР), толькі невялікі час беларускаму ўраду давялося працаваць на тэрыторыі Беларусі. Увесь яго далейшы лёс быў звязаны з дзейнасцю на эміграцыі — спачатку ў Літве, з 1923 г. — у Празе, з 1943 г. — у Парыжы і далей у іншых краінах свету. Ва ўсіх гэтых краінах і засталіся сляды архіваў Рады БНР, асабістыя дакументы беларускіх дзяржаўных дзеячаў.

Найбольш плённы перыяд дзейнасці дзяржаўных структураў БНР у эміграцыі прыпадае на Прагу, дзе Рада БНР знаходзілася з 1923 да 1943 г. У пасляваенны час у Празе ішло бурлівае беларускае жыццё. Тады там вучыліся ў Карлавым універсітэце каля паўсотні беларускіх студэнтаў, многія з якіх потым сталі адметнымі нацыянальнымі дзеячамі. Акрамя Рады БНР працавалі там і іншыя арганізацыі, існаваў перыядычны друк. У выніку іх дзейнасці стварыўся пэўны комплекс да-

кументаў, які дапаўняўся іншымі беларускімі матэрыяламі, што мэтанакіравана збіраліся арганізацыямі і асобнымі дзеячамі па пытаннях беларускай гісторыі і ўсяго, што мела дачыненне да беларускага нацыянальна-вызваленчага руху.

Комплекс беларускіх дакументаў у Празе быў прадстаўлены трыма часткамі:

1. Беларускія загранічныя архіў, створаны Радай БНР у 1928 г.

2. Асабістыя архівы беларускіх дзеячаў, найбольш буйныя з іх архівы прэзідэнтаў Рады — Пятра Крэчэўскага, Васіля Захаркі, а таксама вядомага дзеяча Івана Ермачэнкі.

3. Беларускі аддзел Рускага замежнага гістарычнага архіва.

Лёс кожнай з частак склаўся па-свойму, аднак з падобным вынікам. Большасць гэтых дакументаў страчана ў плыні часу. Захаваўся ў цэлым аб’ём толькі асабісты архіў Івана Ермачэнкі, які знаходзіцца часткай у Дзяржаўным архіве Расіі і часткай у Нацыянальным архіве Беларусі.

Больш дзесяці гадоў як архівіст я вяла пошукі страчаных дакументаў. Публікацыі аб выніках гэтай працы зроблены мною ў часопісе “Беларуская мінуўшчына” і газеце “Літаратура і мастацтва”. У час даследаванняў удалося вызначыць, найперш, прыкладны спіс страчаных дакументаў і іх колькасць. Прасцей было знайсці звесткі аб складзе Беларускага загранічнага архіва: змястоўная інфармацыя пра гэта ёсць у артыкуле М. Караленкі ў часопісе “Шлях моладзі” (1938. № 3)

Значна больш складаным быў пошук звестак пра асабістыя архівы прэзідэнтаў БНР. У Дзяржаўным архіве Расіі мной знойдзены вопіс гэтых дакументаў, зроблены пры перадачы іх у Рускі замежны архіў у 1943 г. І толькі зусім нядаўна выяўлены звесткі пра склад матэрыялаў Беларускага аддзела ў Рускім загранічным архіве. У час работы ў Дзяржаўным архіве Чэхіі ў Празе мне паведамілі, што супрацоўнікі архіва нечакана знайшлі падрабязную картатэку Рускага замежнага архіва, складзеную ў час вайны, 50 гадоў яна праляжала невядомай. Там знойдзена 18 картак з апісаннем беларускіх матэрыялаў — 12 тысяч лістоў цікавейшых дакументаў.

Вызначэнне складу пражскіх беларускіх дакументаў само па сабе было важным і давала ўяўленне аб тым, якая важная інфармацыя была там і якой непапраўнай стратай для гісторыкаў з’яўляецца іх адсутнасць.

Аднак, вядома ж, было б важней устанавіць, дзе зараз знаходзяцца гэтыя дакументы. Чым далей вядуцца пошукі, тым больш складанай

выглядае справа. Сёння дакладна можна сказаць, што названых вышэй асобных комплексаў дакументаў у поўным складзе, так, як яны былі сфармаваны першапачаткова, няма ў тых сховішчах, дзе яны павінны былі б быць — архівах Беларусі, Дзяржаўным архіве Расіі, Дзяржаўным архіве Чэхіі.

Вядома, што Беларускі загранічны архіў не паступіў у Маскву ў 1945 г., калі туды перадаваўся РЗГА. У Дзяржаўным архіве Чэхіі я знайшла дакумент аб тым, што ў 1947 г. ён яшчэ знаходзіўся ў Празе. Гэта апошнія звесткі пра яго. Нічога больш дакладнага ў архівах Чэхіі знайсці не ўдалося. Вядома толькі, што ён знаходзіўся ў 1947 г. у Архіве Міністэрства ўнутраных спраў Чэхаславакіі, але цяпер яго там няма. Няма звестак і аб перадачы яго ў іншае месца. След абрываецца. Можна толькі меркаваць, што яго маглі забраць і перавезці ў СССР пазней пэўныя савецкія службы і перадаць у нейкія ведамасныя спецыяльныя сховішчы. Малаверагодна, але магчыма і тое, што архіў знаходзіцца недзе ў сховішчах Чэхіі, не ўсе матэрыялы якіх дакладна ўлічаны.

Асабістыя архівы прэзідэнтаў, як сведчаць дакументы, былі перададзены ў Расію замежныя архівы па распадарожэнню акупацыйных нямецкіх уладаў. Яны таксама недзе зніклі. У фондах Рускага архіва ў Маскве гэтых дакументаў быццам бы таксама няма. Яны не знойдзены пакуль і ў Празе.

Незразумела таксама, куды маглі падзецца дакументы Беларускага аддзела Рускага архіва. Яны былі структурнай часткай архіва, і невядома на якім этапе зніклі адтуль.

У фондах Рускага замежнага архіва ёсць некаторая колькасць беларускіх матэрыялаў. Але гэта асобныя дакументы, яны не з’яўляюцца названымі мною комплексамі. Узнікае трывожнае падзэрэнне. Не выключана, што беларускія матэрыялы трапілі ўсё ж у Маскву і былі сфармаваны па розных сховішчах. У такім разе цяжка будзе вызначыць, ці захаваліся ўсе дакументы. Сістэматызацыя іх будзе парушанай, а інфармацыйныя страты могуць быць непапраўнымі.

Зараз ёсць звесткі, што ў Нацыянальным архіве Беларусі выяўлены беларускія дакументы з Прагі. Патрэбна ўстанавіць, ці з’яўляюцца яны часткай названых вышэй архіваў, ці проста паступілі ў архіў з асабістымі дакументамі асобных дзяячаў, якія мелі да іх дачыненне.

Дзеля таго, каб паставіць кропку ў гісторыі з беларускімі архівамі ў Празе, неабходны намаганні як беларускіх гісторыкаў і архівістаў, так і падтрымка ў гэтай справе з боку Чэхіі і Расіі. Менавіта толькі з іх

дзейснай дапамогай можна вярнуць страчаныя дакументальныя крыніцы па гісторыі нашай дзяржаўнасці.

У Празе, у Славянскай бібліятэцы, захоўваецца значная колькасць беларускіх кніжак, перыядычных выданняў міжваенага часу, многіх з якіх няма ў самой Беларусі. На канферэнцыі павінна было быць выступленне дырэктара Славянскай бібліятэкі сп. Мілены Клімавай. На жаль, яна не прыехала. У некаторай ступені я магу запоўніць адсутнасць гэтай інфармацыі.

У мінулым годзе мне давялося працаваць з фондамі бібліятэкі з дапамогай сп. Клімавай, і я збіраюся выдаць брашуру з поўнымі звесткамі і шыфрамі беларускіх выданняў дзеля патрэбы нашых даследчыкаў.

Як вядома, частка пражскіх архіваў трапіла ў Парыж. Як пісала ў сваіх успамінах Ларыса Геніюш, каштоўныя дакументы з архіва прэзідэнтаў БНР вывез у двух чамаданах у Парыж Мікола Абрамчык, што пераняў пасаду прэзідэнта рады БНР пасля смерці Васіля Захаркі ў 1943 г. Гэтыя дакументы і цяпер захоўвае ўдава М. Абрамчыка спадарыня Ляўковіч. Там жа знаходзяцца і некаторыя дакументы аб дзейнасці Рады БНР за 1943–1970 г., калі М. Абрамчык быў прэзідэнтам.

Парыжскі комплекс беларускіх дакументаў уяўляе сабой значную цікавасць для вывучэння гісторыі беларускай дзяржаўнасці, і добра было б, каб ён таксама стаў даступным для карыстання нашым навукоўцам.

Ніна СТУЖЫНСКАЯ (Мінск)

Матэрыялы па гісторыі Беларусі ў Рускім замежным гістарычным архіве

Спачатку крыху з гісторыі архіва. У 1928 г. у групы расійскіх эмігрантаў з'явілася добрая думка сабраць матэрыялы аб нядаўнім мінулым. Яна наўрад ці ажыццявілася б, калі б не дапамога з боку Міністэрства замежных спраў Чэхаславацкай Рэспублікі, якое пацягнулася і выдзеліла памяшканне Архіва і бібліятэкі МЗС — 20 вялікіх пакояў старога Тасканскага палаца на Градчанах.

Такім чынам, старадаўні культурны цэнтр заходняга славянства, Прага, дала прытулак збіральнікам і носьбітам расійскай гісторыі. Тут яны знайшлі новую духоўную радзіму, гасціннасць і падтрымку ў грамадскіх і ўрадавых колах Чэхаславаччыны.

МЗС ЧСР зацвердзіў і Статут РЗГА. Згодна з Статутам, агульнае кіраўніцтва, нагляд і кантроль за справамі Архіва належала ўпаўнаважанаму МЗС праф. Яну Славіку (са студзеня 1934 г. ён заняў пасаду дырэктара РЗГА). Кіраўніцтва бягучымі справамі ажыццяўляла Упраўленне архіва, навуковай працай — Рада архіва.

Невялікая кніжачка пра архіў, выдадзеная ў Празе ў 1931 г., паведамляла, што “РЗГА збірае, захоўвае, прыводзіць у парадак і навукова апрацоўвае матэрыялы, якія адносяцца да навейшай гісторыі Расіі і яе народаў; набывае і прымае на захоўванне; робіць вопісы і арганізоўвае навуковую апрацоўку; складае спецыяльную гістарычную бібліяграфію; збірае розныя гістарычныя калекцыі; выдае па магчымасці працы і зборнікі; праводзіць навуковыя даследаванні і арганізоўвае лекцыі па гісторыі”¹.

Дзейнасць Архіва распаўсюджвалася на краіны Старога і Новага свету, дзе была расцярушана эміграцыя з Расіі.

Ужо ў 1931 г. Архіў меў багатую бібліятэку, дзе быў выдзелены спецыяльны аддзел па нацыянальных і рэгіянальных рухах. У пададзеле №3 збіраліся беларускія матэрыялы: беларускія кнігі, часопісы, газеты, рукапісы. На 1 студзеня 1931 г. бібліятэка налічвала 18 тыс. кніг, з іх 39 беларускіх. Па дадзеных справаздачы Архіва за 1936 г. (са справаздачамі за папярэднія гады мне не ўдалося пазнаёміцца), у кніжна-часопісны аддзел паступіла 2246 кніг, з іх 7 — беларускіх. На жаль, невядома якіх. Са справаздачы за 1936 г. вядома, што газетны фонд Архіва меў выданні штаба генерала Булак-Балаховіча 1920 г. “Партызан”, “Звястун” і інш.

Беларускія матэрыялы паступалі ў аддзелы гісторыі асобных расійскіх губерняў перыяду кастрычніцкага перавароту і грамадзянскай вайны, сялянскіх антыбальшавіцкіх рухаў. Як паведамлялася ў справаздачы, даволі акуратна падбіраліся і камплектаваліся беларускія палітычныя часопісы розных гадоў, якія захоўваліся беларускай эміграцыяй. У 1935 г. іх налічвалася больш за 40 найменняў.

Вялікія паступленні дакументаў Архіў меў ад прадстаўнікоў шматлікіх дзяржаўных утварэнняў на тэрыторыі Расіі перыяду грамадзянскай вайны, у тым ліку і беларускіх. У 1935 г. паступіў Архіў Беларускай Народнай Рэспублікі і “журналы” Рады і Сакратарыята. У справаздачы няма, на жаль, тлумачэнняў, на якіх умовах быў набыты Архіў БНР — ва ўласнасць ці прыняты на захаванне. Пытанне за-раз вельмі важнае.

Магчыма, што частка архіва БНР, пра якую сведчыць справаздача 1936 г., захоўваецца цяпер у Дзяржаўным архіве Расійскай Федэрацыі ў Маскве, у фондзе № 6218 пад назвай “Материалы, относящиеся к БНР”.

У 1945 г. чэхаславацкі ўрад перадаў РЗГА ўраду СССР. Матэрыялы Архіва атрымалі грыф “сакрэтна” і трапілі ў Маскву — у 12-ы пад’езд шэрага будынка былога Дзяржаўнага архіва кастрычніцкай рэвалюцыі на Пірагоўцы. І на доўгія гады крыніцы зніклі для даследчыкаў.

Але сапраўдная гісторыя, як твор іканапісца, пэндзлем якога водзіць сам Усявышні, абавязкова праб’ецца праз фальш часу.

Са шматлікіх фондаў Пражскага архіва два складаюцца выключна з беларускіх матэрыялаў. Гэта фонд БНР (назва, дадзеная ў двукоссі — “Буржуазно-националистическая республика, г. Ковно”) і фонд Івана Ермачэнкі.

Трэба адзначыць, што вопісы фондаў, якія я праглядала, састарэлі, не адпавядаюць зместу, у іх памылкова пазначаны крайнія даты. Змест беларускіх фондаў значна багацейшы, чым гэта можна сабе ўявіць, карыстаючыся вельмі сціплым і неадпаведным апісаннем. Да таго ж вопісы літаральна стракаюць палітычнымі і ідэалагічнымі выкрывальніцкімі штампамі, накіталт “шпіёнскія арганізацыі”, “антысавецкая праца” і г. д.

Згаданы фонд, які захоўвае матэрыялы, “относящиеся к БНР”, налічвае 15 спраў. Гэта — “часопісы” (чарнавікі), дакументы беларускіх міністэрый, урадавых устаноў, статутныя граматы БНР 1918 г., выпіскі з пратаколаў пасяджэнняў Рады БНР (за 1921 г.). Шмат крыніц фонда асвятляюць міжнародную дзейнасць БНР. Гэта матэрыялы Варшаўскай, Жэнеўскай, Брусельскай, Пражскай, Генуэзскай канферэнцый, сустрэчы прадстаўнікоў балтыйскіх краін у Рызе, Лігі нацый і г. д.

Матэрыялы дэманструюць упартую барацьбу членаў урада БНР, асабіста старшыні Савета міністраў В. Ластоўскага за ўдзел ва ўсіх перамовах еўрапейскіх дзяржаў па тэрытарыяльных пытаннях і міжнародным прызнанні БНР.

46 спраў захоўвае фонд Івана Ермачэнкі. Яны ахопліваюць час з 1920 па 1940-я гады. Крыніцы самыя розныя: асабістыя дакументы, друкаваныя матэрыялы з часопісаў і газет, карты, кнігі, кароткія гістарычныя даведкі, артыкулы і нарысы пра Беларусь.

Вялікую частку фонда складаюць дакументы беларускіх грамадскіх і палітычных арганізацый у Празе — такіх, як Беларускі нацыянальны

фронт, Вольны саюз, Беларускі Сакольскі саюз і г. д.² У фондзе захоўваюцца пратаколы шматлікіх з’ездаў, кангрэсаў па праблемах Усходняй Еўропы, што даволі часта збіраліся ў тыя гады ў Празе³. Вельмі цікавыя і змястоўныя матэрыялы ўтрымлівае фонд І.Ермачэнкі па гісторыі Беларускай партыі эсэраў. Вялікая каштоўнасць фонда ў тым, што значную яго частку складае архіў Рады БНР — гэта справы № 7–12: дэкларацыі, звароты Рады БНР, мемарандумы, пратаколы пасяджэнняў. Некаторыя дакументы датуюцца 1918 г. Гэта звароты Рады ў літоўскую Тарыбу аб умовах супрацоўніцтва за подпісамі В.Ластоўскага і Я.Станкевіча, аб утварэнні Беларускага Міністэрства на чале з Я.Варонкам. Справы фонда № 11, 12, якія пазначаны ў вопісах “Аб беларускіх арганізацыях усіх старон свету”, на самой справе захоўваюць сапраўднае багацце: аб’ёмнае ліставанне (арыгіналы) В.Ластоўскага і П.Крэчэўскага, П.Бокача, В.Хмары-Разумовіча, Я.Найдзюка, К.Езавітава, А.Шкуцькі, С.Якавіюка, М.Вяршыніна. Справа № 11, якая мае каля 500 арк., захоўвае лісты П.Крэчэўскага да В.Захаркі і Т.Грыба і лісты да П.Крэчэўскага ад М. Вяршыніна, таксама багацейшую перапіску В. Захаркі. Апошні пісаў у Вільню, Коўна, Берлін, Лондан, Варшаву і ў Амерыку. Сярод адрасатаў былі А.Цвікевіч, І.Ермачэнка, М.Дзямідаў, К.Езавітаў, Я.Найдзюк, А.Клімовіч, В.Гадлеўскі і інш.

Тут жа перапіска Т.Грыба за 1921–23 гг. Трэба сказаць, што ліставанне ахоплівае 20–30-я гады да пачатку Другой сусветнай вайны і адлюстроўвае ўдзел дзеячаў БНР у тагачаснай еўрапейскай палітыцы. Гэта таксама і назіранні за зменлівымі абставінамі ў неспакойным свеце, і спроба вызначыцца ў новых умовах, не страціць сілы і не разгубіцца.

Фонд І.Ермачэнкі асвятляе таксама дзейнасць беларускай эміграцыі напярэдадні і ў часы Другой сусветнай вайны. Прадстаўнікі БНР спрабавалі знайсці новых саюзнікаў, сваё месца, вызначыць манеру паводзін у стасунках з новай Германіяй. Яны неаднаразова запрашаліся ў Берлін для перамоў і вызначэння ўзаемных пазіцый, што знайшло адлюстраванне ў лістах В. Захаркі і К. Езавітава. Як сведчаць крыніцы, беларуская эміграцыя паспела падлічыць першыя ахвяры сярод беларусаў у пачатку вайны і пачала наладжваць дапамогу Радзіме. З гэтай мэтай яна стварала новыя арганізацыі накіраваныя на падтрымку Беларускага камітэта самапомачы, дакументы якога захоўваюцца ў фондзе.

Такім чынам, беларускія фонды РЗГА — найкаштоўнейшая крыніца па гісторыі Беларусі перыяду Першай і Другой сусветных войнаў, крыніца, якая высвятляе амаль зусім невядомыя яе старонкі. Шкада,

што гэтыя матэрыялы, якія значна дапоўнілі б нашы веды па гісторыі Бацькаўшчыны, знаходзяцца пад чужым дахам замежнага архіва і апошнім часам цяжка даступныя даследчыку.

Між іншым, знаёмства з дакументамі архіва І.Ермачэнкі ўнесла папраўкі і ў некаторыя моманты гісторыі беларускага змагання з бальшавіцкім рэжымам. Напрыклад, знойдзены зусім выпадкова семежаўскія чарнавікі Васіля Русака, якія былі напісаны ім літаральна ў апошні дзень перад пачаткам баёў Брыгады БНР, дазволілі ўнесці карэктывы ў спіс Рады Случчыны. А перапіска Уладзіміра Бурцава з кіраўніцтвам тайнай палітычнай манархісцкай арганізацыі “Брацтва Рускай Праўды” адкрыла зусім нечаканыя старонкі гісторыі Беларускай сялянскай партыі “Зялёны дуб”, якая зусім не знікла ў 1925 г., як памылкова я сцвярджала раней (гэтая памылка ўвайшла ў ЭГБ⁴), а працягвала дзейнічаць ў другой палове 20-х — першай палове 30-х гадоў, карыстаючыся выключна дыверсійнымі тэрарыстычнымі метадамі.

Даволі цікавыя і значныя матэрыялы па гісторыі Беларусі захоўваюцца ў фондах генерала Дзянікіна, Б. Савінкава, ужо згаданага Ул. Бурцава, Расійскага Палітычнага камітэта, Народнага саюза Радзімы і Свабоды, у фондах выкладчыкаў пражскіх навучальных устаноў і інш.

Шырокая панарама ўзброенай палітычнай барацьбы беларускіх арганізацый, партызанскага руху супраць савецкай улады паўстае са старонак фондаў Б. Савінкава і РПК. Гэта яшчэ і цікавыя постаці, раней невядомыя ці малавядомыя, для якіх барацьба з бальшавіцкім рэжымам была сэнсам жыцця.

Ёсць у РЗГА і фонд, які складзены выключна з савецкіх крыніц. Гэта загады карных і рэпрэсійных органаў, якія, як бачым, старанна збірала і аналізавала эміграцыя. Першапачаткова гэта, вядома, рабілася ў цэнтрах і штабах тагачаснай апазіцыі савецкай уладзе.

Такім чынам, агульнае ўражанне такое, што ў РЗГА захоўваюцца матэрыялы пра значную частку гісторыі Беларусі, гісторыі еўрапейскай, антысавецкай, незалежнай.

¹ Русский Заграничный Исторический Архив при Министерстве Иностранных дел Чехословацкой Республики в 1930 году. Прага, 1931. С. 5.

² Дзяржаўны архіў Расійскай Федэрацыі (ДАРФ), фонд 5875, воп. 1, спр. 5, 14, 16 і інш.

³ Тамсама, спр. 5, 8, 9, 11.

⁴ Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1996. Т. 3. С. 457–458..

Бернхард Х'ЯРЫ (Франкфурт-на-Майне)
Вываз беларускіх каштоўнасцей у Германію

РАПАРТ

аб праверцы 26.9.[1941] Беларускага краязнаўчага музея ў Мінску

26 верасня я агледзеў Беларускі краязнаўчы музей на Галоўнай вуліцы [цяпер у будынку б. музея знаходзіцца Дом мастацтва — Рэд.]. Па бальшавіцкаму прынцыпу ўключана і паказана самае істотнае ў 3 аддзелах:

- 1) дагістарычнае і раннегістарычнае развіццё з 13 ст.
- 2) прыгнёт феадальнага часу 13–20 ст.
- 3) савецкая адбудова.

Аддзелы 1 і 2 размяшчаюцца на 1-ым паверсе, аддз. 1 змяшчае вельмі цікавую дагістарычную калекцыю, таксама асобныя германскія знаходкі. Аддз. 2 змяшчае старую зброю, рыштунак, карціны, разныя вырабы, карты і інш. Аддз. 3 поўнасьцю знішчаны.

Стан калекцыі запушчаны, доўгі час ніхто не займаўся яе ўпарадкаваннем. У вайну калекцыя панесла вялікія страты. Па звестках музейных ахоўнікаў, страчана, напрыклад, шабля маршала Ноя. Шмат якія карціны парваныя, а рамы паламаныя. Музейны ахоўнік, здаецца, перакананы бальшавік. Ён лічыць сябе румынам і дэманструе з гонарам намаляваную ім самім карціну, дзе паказаны жудасныя ўмовы працы ў часы царскага рэжыму. Са шкадаваннем гаварыў ён аб знішчаных экспанатах 3-га аддзела і спадзяецца іх патаемна ўзнавіць.

Адміністрацыя, якая пераняла музей ад горада, ускладае на яго віну за поўнае знішчэнне экспанатаў, што знаходзіліся ў 3 аддз. Нейкі Гутко атрымаў указанне зрабіць гэта. Адміністрацыя таксама баіцца, што беларускі бок будзе знішчаць каштоўныя матэрыялы, бо ўспрыняць Беларусі як краіны, багатай на культурна-гістарычныя помнікі, рэзка знізілася. Таму я прашу, каб калекцыя Беларусі была ўзята пад нагляд, абаронена генеральным камісарам і перададзена мне ў падпарадкаванне. Я як спецыяліст буду імкнуцца стварыць сітуацыю, калі, кіруючыся ўказаннямі Беларускага краязнаўчага музея, будзе вырашана праблема захавання калекцыі. Для правядзення гэтай працы я буду шукаць высокакваліфікаваных спецыялістаў сярод беларускай інтэлігенцыі і сярод нямецкага народа. Перш за ўсё павінна быць вызначана, хто быў ахоўнікам калекцыі. Кампенсцыя для яго будзе падыходзячай.

Я прапаную гэтую праблему вырашаць з двух пунктаў гледжання: па-першае, беларускае краязнаўства выступае як вядучая дысцыпліна (геалогія, дагістарычныя часы, батаніка, заалогія, грамадазнаўства); па-другое, доказы ня-

мецкага культурнага ўплыву ў былыя часы і пры новым парадку ў краіне ўяўляюцца генеральнаму камісару ўзнаўляльнымі. Асобныя экспанаты, напрыклад, гармата нямецкага ліцейшчыка Мэрля і г.д. даюць магчымасць нанова пачаць арганізацыю гэтага аддзела.

С. Г. Курці

ДА Мінскай вобл., ф. 688, воп. 5, адз. зах. 1, л. 2.

* * *

Камісар акругі Глыбокае
р-н 25
Reff. // а - Не./ Go

Глыбокае, 24 чэрвеня 1942 г.

Генеральнаму камісару Беларусі

Адз. II а

У Мінску

Змест: Добраахвотная дапамога цэркваў у збіранні металу.

Спасылка: Загад генеральнага камісара Адз. II а Jn / Hn.

Ад 18. IV. 1942.

Збіранне металу ў акрузе Глыбокае можна лічыць урачыста завершаным. Тут было ўсяго сабрана: 7920 кг медзі, 34875 кг латуні, 520 кг свінца, 259 кг волава, 378,40 кг манет, 12356,80 кг званоў і 830,45 кг інш. металаў.

Добраахвотную дапамогу царквы, за невялікім выключэннем, можна ацаніць толькі на выдатна. Нягледзячы на тое, што царквам патрабуюцца званы для службы, яны добраахвотна аддалі ўсё. Асобным вялікім царквам будуць дадзены ў распараджэнне для царкоўнай службы маленькія званы вагою да 15 кг. А іншыя царкоўныя прадметы з каляровага металу, напр. падсвечнікі, без пярэчанняў трэба аддаць. Як ужо спачатку адзначалася, некаторыя святары праваслаўнай царквы адмаўляліся аддаваць свае званы пры зборы металу. Сярод іх можна назваць святара з Лужкоў (акруга Глыбокае) Васіля Векарэвіча.

Часта можна было адчуць адпор і з боку ў некаторай ступені пасіўнага рымска-каталіцкага духавенства. Хоць асобныя святары супраціўляліся, але званы ўсё роўна забіралі. Паколькі збіранне металу мела характар добраахвотнага ахвяравання, падобная нястача натуральна не магла дапускацца і званы былі зняты з вежаў.

Я мяркую, што пісьмовы загад, копія ці арыгінал, будзе патрэбны дзеля таго, каб перадаць у Ватыкан (святар будзе дакладваць С. Д. у Вілейцы).

Раённы камісар [подпіс неразборлівы]

БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 3, л. 3.

* * *

Генеральнаму камісару Мінска
Аддз. I. (культуры)
У аддзел Права II

Мінск, 2 сакавіка 1944.
- Dr L/W -

Распараджэнне

У Германіі

Змест: Забеспячэнне захаванасці Краязнаўчага музея Мінска.

Па загаду групэнфюрэра Краязнаўчы музей Мінска, на які ўскладзена адказнасць за каштоўныя культурна-гістарычныя багацці беларускай зямлі, па магчымасці павінен быць абаронены ад страт ваеннага часу. Забеспячэнне абароны павінна ажыццяўляцца праз музей горада Інстэрбург, які знаходзіцца ва Усходняй Прусіі.

Дырэктар інстэрбургскага музея сп. Гронаў, які дагэтуль добраахвотна з'яўляўся актыўным дзеячам, бачыць у такім намеры разумны падыход і праз тэлеграф паведаміў сваю згоду.

Беларуская Цэнтральная Рада зробіць магчымым ажыццяўленне прадугледжаных мерапрыемстваў па абароне музейных каштоўнасцей, якім пазней будзе забяспечаны паказ па ўсёй беларускай зямлі, таму патрабуецца адпаведная дамова паміж ген. камісарам і горадам Інстэрбург. Гэтая дамова мусіць складацца з наступных пунктаў:

1) Прадметы Краязнаўчага музея Мінска на час вайны будуць перададзены ў музей горада Інстэрбург.

2) Музей Інстэрбурга засведчыць прыняцце асноўных прадметаў праз горад Квітунг.

3) Музей Інстэрбурга забяспечыць абарону, належнае захаванне і дбайнае абыходжанне з даверанымі музейнымі каштоўнасцямі.

4) Трэба дамовіцца з музеем Інстэрбурга аб суадноснай кампенсацыі страт з часу атрымання музейных каштоўнасцей.

5) Пасля заканчэння вайны захаваныя музейныя каштоўнасці цалкам перадаюцца ў Мінск згодна з пастановай Беларускай Цэнтральнай Рады.

З прычыны тэрміновай адпраўкі каштоўнасцей камендатура дае вагоны, а я прашу копію адпаведнай дамовы.

У загадзе:

2. Накіравана начальніку Урадавай рады сп. Хенэ.

БДА, ф. 370, воп. I, адз. зах. 1356, л. 20.

* * *

Генеральнаму камісару Мінска

Мінск (усх. землі) 15.3.44

Змест: Адпраўка музея ў Інстэрбург

Спасылка

Дырэктару Краязнаўчага музея г. Інстэрбург
Вальтэру Гронау

Пагрузка хутка скончыцца, так што эвакуацыю можна пачаць тады, калі будзе падпісана дамова з гор. Інстэрбург.

Музею неабходна падрыхтаваць:

1) Для перавозкі каштоўнасцей патрабуюцца спецыяльныя (з шафамі) 4-5 вагонаў. Гледзячы па абставінах, можна не грузіць усе вагоны ў адзін дзень, але пра адпраўку кожнага з вагонаў своєчасова паведамляць у Інстэрбург.

Павінен быць падрыхтаваны спіс запакаваных прадметаў у асобных скрынях у 2-х экзэмплярах, складзены на беларускай мове: першы экзэмпляр застаецца ў Мінску, а другі пойдзе ў Інстэрбург. Супрацоўнікі Шукалойца [дырэктара Мінскага музея. — *Рэд.*] — маюць жаданне перайсці на працу ў музей Інстэрбурга. Каб гэта стала магчымым, музею трэба паклапаціцца аб раскватраванні названых супрацоўнікаў і стварэнні адпаведных умоў працы. Гэта плануе часткова забяспечыць Беларуская Цэнтральная Рада. Але дадзенае пытанне яшчэ да канца не вызначана і будзе вырашацца генеральным камісарам.

2) Сярод музейных экспанатаў знаходзяцца некаторыя акты, якія ілюструюць жыццё і быт караімаў у Троках. Я пераканаў цяперашняга галаву караімаў Яго Прэасвяшчэнства Шапшала, з якім я сустрэўся ў Вільні, [каб яму] перадаць да пэўнага часу грэка-каталіцкія і рымска-каталіцкія царкоўныя малітоўнікі і культавыя прадметы.

3) Што тычыцца перакладу працы Сп. Каліцінай, дык я за недахопам часу да сённяшняга дня не дайшоў да гэтага. Як толькі яна будзе ўрачыста перададзена музею, я, ахвяруючы іншымі працамі, перш за ўсё дашлю яе ў Інстэрбург.

[Подпіс неразборлівы]

БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 1356, л. 24.

* * *

Копія

Дамова

Паміж генеральным камісарам Беларусі (далей будзе выступаць як “генеральны камісар”) і горадам Інстэрбург (Усх. Прусія) (далей будзе выступаць як “горад”) заключана наступная дамова:

1

Прадметам Краязнаўчага музея Мінска, якія з’яўляюцца культурна-гістарычнымі каштоўнасцямі, павінна быць забяспечана выратаванне ад страт ваеннага часу і перавозка ў музей Усходняй Прусіі на час вайны.

Забеспячэнне абароны будзе прадугледжана толькі на час вайны. Генеральны камісар загадаў зрабіць перавозку экспанатаў у Інстэрбург.

2

Горад Інстэрбург возьме на сябе забеспячэнне дбайнага захавання і старання абыходжання з даверанымі яму музейнымі каштоўнасцямі, аднолькава як і з нямецкімі музейнымі каштоўнасцямі, пакуль дадзеныя прадпісанні будуць дзейнічаць. Калі будзе неабходна, то для гэтай мэты выдзеліць двух высокакваліфікаваных спецыялістаў краязнаўчага музея.

3

Ген. камісар аплочвае за гэта раней згаданую адпаведную штогадовую кампенсацыю. Кампенсацыя будзе аплочвацца пасля прыняцця кожнай гадавой справаздачы.

4

Генеральны камісар возьме на сябе як аплату расходаў транспарту, так і ўсіх іншых расходаў, якія патрабуюцца для захавання музейных каштоўнасцей і якія ў адпаведнасці з пунктам 3 не патрабуюць далейшай кампенсацыі.

Таксама ген. камісарам аплочваецца дамова аб страхуўцы на выпадак пажараў, паводак і інш. небяспекі.

5

Расходы паводле гэтай дамовы — у генеральнага камісара.

Мінск, 14.3.44.

Ген. Камісар

[Подпіс неразборлівы]

Інстэрбург, 17.3.44

Обербургамістр

[Подпіс неразборлівы]

* * *

Інстэрбург, 18.3.

сакрэтна

Нумар па журналу

ўліку дакументаў 384/44

Генеральнаму камісару

Аддз. І культ[уры]

Мінск

Змест: Адпраўка краззнаўчага музея ў Інстэрбург.

У Вашай тэлеграме ад 15.03 згадваецца ранейшая дамова, якую я ўжо падпісаў і перадаў кур'еру. Пацвярджэнне на тэлеграму прыйшло сёння. А пакуль што дадаткова я магу заўважыць наступнае:

1) Музей не з'яўляецца ўласнасцю горада, але даследаванне гісторыі і размяшчэнне экспанатаў дзяржаўнаму музейнаму даглядчыку даручана, кіраўніцтва я ўзяў на сябе. Аднак гэтыя змены не былі ўлічаны обербургамістрам.

2) Безумоўна, вельмі важна перавесці аванс у памеры 3–4 тысяч марак на рахунак 23409 музея ў ашчадны банк горада Інстэрбурга, тады першыя расходы могуць быць бесперашкодна аплачаны [...]

5) Прымаючы пад увагу цяжкія ўмовы нашага часу, будзем вельмі ўдзячныя, калі ў першым вагоне да ўсяго будзе дададзена таксама скрыня гарэлкі (добра захаваць, размясціць, каб не выцекла і не сапсавала знешні выгляд наклеек) і адзін пакунак папяросаў. Дзякуючы вопыту можна будзе лёгка, бяспечна, у дадатак да ўсяго, вырашыць знешне цяжкую праблему вывазкі, працоўнай сілы і інш.

6) За пасылку дапаможнай сілы я асабіста буду дужа ўдзячны, бо лічу, што вельмі хутка сп. Рэйхсміністр даручыць нам новыя заданні [...]

Вальтэр Гронау

БДА, ф. 370, воп.1, адз. зах. 1356, л. 29 адв.

* * *

Verzeichnis

LfNr.	Bezeichnung des Bildes	Name	Art	Größe
1	Waldsiedlung im Schnee		Öl	45x60
2	Wiesenbach mit Kahn		“	30x40
3	Bauernhaus mit Bäumen		“	30x40
4	Wiesenbach im Winter	Alperowich	“	50x65
5	Waldwiese		“	45x75
6	Mannerkopf		“	48x55
7	Damenporträt		Tempora	30 oval
8	Teich mit Birken	Zaß	Öl	45x70
9	Gruppe am Tisch mit Kerze		“	22x40
10	Abend am Damm	Leitmann	Tempora	30x40
11	Alte Häuser	Marchini	Tuschskizze	16x20
12	Morgen	Leitmann	Tempora	35x50
13	Kindertheater	Solomatkin	Öl	50x80
14	Fabrik in Bäumen	Golowtschenko	Aqu.-Skizze	17x25
15	Regenwetter	Leitmann	Tempora	35x48
16	Waldrand		Öl	35x45
17	Teich und Abendstimmung		Aquarell	35x45
18	Hof		Öl	22x30
19	Brücke		Aquarell	30x40
20	Matrose, Heimkehr		Öl	22x30
21	Najaden	Gordanio	“	15x20
22	Flußlandschaft	Leitmann	Aquarell	35x45
23	Fabrikgelände	“	“	35x45
24	Zarenbett		Tempora	25x35
25	Russische Kirche	Brezani	Aquarell	18x21
26	Romantische Landschaft		Öl	19x24
27	Strand mit Häusern	Golowtschenko	Aquarell	21x29
28	Buntes Ornament			rund
29	Vorstadt	Leitmann	Aquarell	30x45
30	Alter Frauenkopf		Ölskizze	33x44
31	Abend	Leitmann	Tempora	34x45
32	Landschaft mit Teich			30x40
33	Lithografie aus dem 19. Jahrh. “Schaffende im Wald”			25x40

* * *

Спіс (пераклад)

Назва карціны	Аўтар	Тэхніка	Памер
1 Заснежаная леснічоўка		алей	45x60
2 Лугавы ручай з чаўном		“	30x40
3 Сялянскі дом сярод дрэў		“	30x40
4 Лугавы ручай узімку	Альпяровіч	“	50x65
5 Паляна		“	45x75
6 Мужчынская галава		“	48x55
7 Жаночы партрэт		тэмпера	30 авальн.
8 Сажалка з бярозамі	Зас	алей	45x70
9 Група каля стала са свечкай		“	22x40
10 Вечар на плаціне	Лейтман	тэмпера	30x40
11 Старыя дамы	Марчыні	эск. туш	30x40
12 Раніца	Лейтман	тэмпера	35x50
13 Дзіцячы тэатр	Саламаткін	алей	50x80
14 Фабрыка сярод дрэў	Галоўчанка	эск.акв.	17x25
15 Дождж	Лейтман	тэмпера	35x48
16 Узлесе		алей	35x45
17 Стаў і вечаровы настрой		акв.	35x45
18 Двор		алей	22x30
19 Мост		акв.	30x40
20 Матрос, вяртанне на Радзіму		алей	22x44
21 Наяда	Джарданіо	“	15x20
22 Рачны ландшафт	Лейтман	акв.	35x45
23 Тэрыторыя фабрыкі		“	35x45
24 Царскі ложак		тэмпера	25x35
25 Праваслаўная царква	Брэзані	акв.	18x21
26 Рамантычны пейзаж		алей	19x24
27 Марскі бераг з дамамі	Галоўчанка	акв.	21x29
28 Пярэсты арнамент			круглы
29 Прадмесце	Лейтман	акв.	36x45
30 Галава старой жанчыны		эск. алей	33x44
31 Вечар	Лейтман	тэмпера	34x45
32 Пейзаж з сажалкай			30x40
33 Літаграфія 19 ст. “Лесарубы”			25x40

Вальтэр Гронау

15/9.43.

БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 1356, л. 35.

* * *

Вальтэр Гронау
Дырэктар музея

Інстэрбург 5 в, 31.3.44.
Краязнаўчы музей —
сакрэтна
Генеральны камісар
Аддз. I (Культ)
Мінск - Усх. землі

Змест: Адпраўка Краязнаўчага музея Мінска.

Ва Усходняе міністэрства ў Берліне я даслаў тэлеграму наступнага зместу:

“Непасрэдная задача — рэйхсміністра Розенберга: накіраванне і размяшчэнне ў замку Гэхштадт на Дунаі экспанатаў Дзяржаўнага музея Мінска, ліст адасланы”.

Гэты ліст дапаўняе тэлеграму тым, што рэйхсміністр прыныцова прырымліваецца дадзенага распараджэння, пазбягае расчлянення выратаваных экспанатаў з усходніх зямель, прычым, само сабой зразумела, застаецца выконваючым абавязкі.

Як партнёр па дамове, я буду прасіць Вас выказаць сваю згоду ў дачыненні да ўказанага вышэй. Дасылаю наступнае: “У веданне рэйхсміністра Розенберга ўваходзіць непасрэдна пагрузка ў Гэхштадт, мая згода як партнёра па дамове само сабой зразумелая”. Гэта не мая задача, бо ва ўказаную справу ўключаюцца юрыдычныя меркаванні; для мяне тут аўтарытэт мае толькі кароткае ўказанне рэйхсміністра — тым больш, што мне афіцыйна перададзена, што дадзеныя ўказанні ўжо дасланы.

Я таксама не буду нічога выгружаць, пакуль не паступіць указанне Усходняга міністэрства аб далейшых дзеяннях. Падрыхтаваныя грошы я тэрмінова перадам па прызначэнню.

Хайль Гітлер!

Вальтэр Гронау
БДА, ф. 370, воп. 1, адз. зах. 1356, л. 36.

Пераклала з нямецкай мовы **Алена Казлова**

Николай ИЛЬКЕВИЧ (Смоленск)

**Совместное использование в научных целях уголовных дел
снятого фонда оперативных архивов территориальных
органов Федеральной службы безопасности России**

Я постараюсь коротко рассказать о путях решения одной сложной проблемы, с которой непременно сталкивается исследователь, занимающийся изучением судеб белорусских интеллигентов, репрессированных в ленинско-сталинские годы правления советской страной. Конкретно речь пойдет о 1918–1939 гг. При этом я остановлюсь на вопросах поиска документальных свидетельств об уроженцах и жителях Беларуси, репрессированных на территории нынешней России.

Возможно, и это вполне естественно, найдутся люди сомневающиеся или, скажем, равнодушные, которые сочтут поднимаемую в моем выступлении тему малоактуальной или несвоевременной, немасштабной или же не имеющей к реституции, с точки зрения международного права, никакого отношения. И я, ни в коей мере с ними не соглашаясь, отвечу: для меня одинаково дорого все, что имело касательство к истории и культуре Беларуси, принадлежало ей, но в связи с различными обстоятельствами затем оказалось на территории России или других стран. И как человек, связанный своей судьбой с Беларусью, я также, как и вы, неравнодушен к проблемам поиска, изучения, возвращения, научного использования отечественных реликвий, будь-то украденные ценности из Государственной картинной галереи БССР, Белорусского государственного исторического музея, Минского исторического музея, виленского Белорусского музея имени Ивана Луцкевича, Могилевского областного государственного музея; вывезенные или бесследно исчезнувшие книги и рукописи из библиотеки Полоцкой Софии, библиотеки Хрептовичей, коллекций Ромуальда Земкевича и Кастуся Езовитова; бесценные сокровища, собранные не одним поколением Радзивиллов в Несвижском замке, частные коллекции семей Цехановецких (Витебская губерния), Гуттен-Чапских и многие другие государственные и частные собрания.

Вместе с тем, на мой взгляд, настало время обсудить вопрос широкого использования архивов ВЧК, ГПУ, ОГПУ и НКВД, в данный момент почти полностью рассекреченных на основании Указа Президен-

та РФ “О снятии ограничительных грифов с законодательных и иных актов, служивших основанием для массовых репрессий и посягательств на права человека” от 23 июня 1992 года, и других нормативных актов. Однако эти архивы, хоть и рассекреченные, не переданы в Госархивслужбу России для свободного доступа к ним ученых и находятся по этой причине на ведомственном хранении в территориальных структурах Федеральной службы безопасности РФ.

Проблема архивов государственной безопасности уже поднималась пять лет назад, 29 апреля 1992 г., Александром Михальченко на пленуме правления Белорусского фонда культуры при обсуждении вопросов возвращения белорусских национальных ценностей, находящихся за пределами республики. Тогда оратор сказал, что Республика Беларусь должна предъявить права на документы, сосредоточенные в архивах государственной безопасности, так как в них “идет речь про наших людей, которых судьба выкинула за пределы Беларуси”¹.

По моему глубокому убеждению, речь может идти, как я уже сказал выше, только о совместном использовании снятых, то есть рассекреченных фондов архивов госбезопасности, а конкретно — о прекращенных производством уголовных дел на реабилитированных граждан — уроженцев и жителей Беларуси, а также связанных с ней судьбами. Законодательная база РФ (подробно этот вопрос в выступлении не рассматривается) позволяет иметь доступ к уголовным делам на репрессированных граждан. Разрешение на работу с документами, уголовными делами и изучение этих архивных материалов в научных целях может осуществляться на основании статьи II Закона РСФСР “О реабилитации жертв политических репрессий” от 18 октября 1991 г., в которой записано, что “ознакомление других лиц с указанными материалами производится в порядке, установленном для ознакомления с материалами государственных архивов”, а также и на основании пункта 12 Закона РФ “О внесении изменений и дополнений в Закон РСФСР “О реабилитации жертв политических репрессий” от 3 сентября 1993 г. (№ 698-1).

Огромную, я бы сказал, самую большую и неоценимую помощь белорусским исследователям может оказать в решении этой задачи Комитет государственной безопасности РБ. Согласно Протоколу № 1 к Соглашению о сотрудничестве и взаимодействии между Министерством безопасности РФ и КГБ РБ от 13 мая 1992 г. КГБ РБ наделен правом (пункт “а” и “б” статьи 1) ознакомления с документальными

материалами, имеющимися в распоряжении их коллег в России, получения копий с документов или информации по их содержанию, розыска материалов, связанных с репрессиями и реабилитацией граждан.

Подробный порядок взаимодействия между КГБ РБ и ФСБ РФ по этому вопросу изложен в соответствующих статьях Протокола № 17 от 21 января 1997 г. к вышеуказанному Соглашению. Протокол является весьма прогрессивным шагом вперед и предусматривает возможность реабилитированным лицам или, в случае их смерти, близким родственникам ознакомления через КГБ РБ с материалами архивных следственных дел, хранящихся в архивах ФСБ России, изъятия из дел и возвращения их владельцам переписки, фотографий, рукописей и других документов личного характера, снятия копий с материалов дел, получения биографических и иных справок. Не упущен из виду и вопрос подготовки к опубликованию исторических исследований в отношении видных государственных деятелей, представителей науки, культуры и служителей культа, а также событий, отражающих этапы исторического развития государств, порядок ознакомления и оценки соответствующих документальных материалов, хранящихся в оперативных архивах.

И я совершенно точно знаю, что КГБ РБ пусть и эпизодически, от случая к случаю, по мере возникновения необходимости, но проводит такую работу.

Что же касается архивных структур ФСБ России, то тут любой исследователь или любая общественная, научная организация, обратившиеся в областные или республиканские территориальные органы госбезопасности или в Центральный архив ФСБ России, найдут полное понимание. Я бы даже сказал так: режим наибольшего благоприятствования. Я в этом абсолютно уверен.

Могут, конечно, на пути исследователя возникнуть препятствия, искусственно создаваемые некоторыми недалекими, бесчувственными и равнодушными сотрудниками архивов ФСБ РБ, как это было, например, в 1996 г. в одном областном центре. Задумали руководители Смоленской католической общины издать в 1997 г. к 100-летию освящения нашего костела непорочного зачатия Девы Марии сборничек, в котором отразить деятельность священников, репрессированных в 20–30 годы. Обратились в областное Управление ФСБ и получили первоначально разрешение на ознакомление с делами. Но потом что-то произошло (можно только догадываться что), и архивисты, ссыла-

ясь на нормы Закона, отказали в помощи под предлогом отсутствия разрешений на ознакомление с делами от близких родственников. Вроде и не упрекнешь их в следовании букве Закона, но ведь известно: какие могут быть у католического священника “близкие родственники” И тем более, что после репрессий против священников прошло 60–70 лет.

Однако и эти, и другие препятствия все-таки можно обойти и нужно преодолевать. Побольше настойчивости, аргументов, если только вдруг вопрос не решается и вы почувствовали, что вам будет отказано в получении сведений без видимых и серьезных на то причин и оснований.

Другое дело, разумеется, если отказ в ознакомлении с материалами происходит по иным обстоятельствам, например, по морально-этическому фактору. В таком случае логичнее всего ограничиться получением справки по архивному уголовному делу.

Но случаев немотивированного и необоснованного отказа в доступе в научных целях к документам, давно рассекреченным, мало. Как правило, вопрос решается сходу. Совсем недавно ко мне обратился один белорусский ученый, и по его просьбе без всякого промедления были установлены места хранения уголовных дел на расстрелянного в 1920 г. белорусского общественного деятеля Фабиана Гиляровича Шантыра, найдены два дела — в Мурманске и Караганде (Казахстан) — на Ивана Михайловича Баранкевича, в результате чего в одном случае была внесена ясность в обстоятельства ареста, обвинений и причину расстрела писателя, во втором случае получены копия фотографии, пока единственно известной, и интересные биографические сведения, например, об обстоятельствах объявления голодовки Иваном Баранкевичем.

И, кажется, самое время ответить на основные до сих пор возникающие вопросы.

А стоит ли вообще этим заниматься? Что нас может ожидать в архивах ФСБ РФ?

Прежде всего — информация о конкретном человеке. Для большинства из присутствующих на конференции сегодня в зале, я уверен, известны личности Николая Азбукина, Адама Бабареки, Юлии Бибило, Петра Бузука, Иосифа Волк-Левановича, Гавриила Горецкого, Максима Горецкого, Игната Дворчанина, Владимира Дубовки, Николая Дурново, Осипа Дылы, Ивана Замотина, Николая Касперовича, Вацлава

Ластовского, Язэпа Лесика, Михаила Мелешко, Владимира Прокулевича, Чеслава Родзевича, Аркадия Смолича, Ивана Цвикевича, Родиона Шукевича-Третьякова, Николая Щекотихина. На всех их, видных представителей белорусской интеллигенции, в архивах ФСБ России имеются уголовные дела, многие из которых до сих пор не открывала рука исследователя.

Для примера я захватил с собой копии двух документов, которые будут сейчас оглашены впервые. Первый документ — за 1940 год.

“Утверждаю”

Начальник 3 отдела УГБ УНКВД
Ст. лейтенант Госбезопасности
(Викторов)

“.....” февраля 1940 года

Постановление
(о сдаче агдела в архив)

1940 г. февраля 9 дня, гор. Саратов

Я, Пом. Оперуполномоч. 2 отделения, 3 отдела УГБ УНКВД по Сар. области, Сержант Госбезопасности ЛАПШИИ, сего числа рассмотрел старое архивное агентурное дело под кличкой “Дубовая роща”, —

Нашел:

Агдело “Дубовая Роща” было заведено в 1937 году, по которому проходили два фигуранта польские перебежчики ЛАСТОВСКИЙ Вацлав Устинович, 1883 года, и ЛАСТОВСКАЯ Станислава Петровна, 1889 года, впоследствии были арестованы и осуждены. ЛАСТОВСКИЙ Вацлав Юстинович, осужден по 1 категории и ЛАСТОВСКАЯ Станислава Петровна на 8 лет лишения свободы, а поэтому —

Постановил:

Агдело “Дубовая Роща” подлежит сдаче в архив I спецотдела УНКВД по Саратовской области.

Пом. оперупол. 2 отделения
Сержант Госбезопасности

(Лапиин)

Согласен:

Нач. 2 отд-ния 3 отдела УГБ
Лейтенант Госбезопасности

(Матвеев)

Вкратце прокомментирую этот документ. Речь идет о том, что в 1937 году за В.Ластовским и его женой в г. Саратове было установлено негласное наблюдение. Поскольку они оба были арестованы и репрессированы, то агентурные материалы на обоих были сданы в архив и, по всей видимости, уничтожены.

И второй документ — за 1949 год. Это письмо С.П.Ластовской на имя И.Сталина. Замечу: жена В.Ластовского не знает, что ее муж расстрелян 11 лет назад.

Генеральному Секретарю ЦК ВКП(б)
Иосифу Виссарионовичу Сталину

От Ластовской Станиславы
Петровны уроженки г.Вильнюса,
год рожд. 1889, прожив. в
г. Саратове по Горной ул. д. № 145.

Ходатайство

Мой муж, Ластовский Вацлав Юстинович, работал в Саратовской научной библиотеке при СГУ заведующим отделом “Редких книг и рукописей”. 22/VIII 1937 г. был арестован органами НКВД и выслан в лагерь без права переписки и там умер 5/IX 1943 г., о чем я получила известие.

Через 3 месяца после ареста мужа была арестована и я (7/XII 1937 г.) и выслана в Темлаг сроком на 8 лет, как член семьи. Все мои документы о работе, об образовании, все мое имущество — все пропало. Из лагерей я была освобождена досрочно (в 1943 г.), как стойкий инвалид. При освобождении инвалидов принималось во внимание не только инвалидность, но и поведение как советского человека.

Я уроженка г.Вильнюса. 15 лет работала народной учительницей. Из них 10 лет в подпольной школе с 1905 по 1915 г., а с 1915 по 1920 г. в легальных. В дальнейшем по семейным обстоятельствам (дети, болезнь) систематически уже не работала.

Уже шестой год, как я освобождена из лагерей, но все еще нахожусь в положении отверженной, потому что в паспорте моем значится 39-ая ст. положения о паспортах.

Я человек старый (мне 60 лет), совершенно одинокая, не говоря даже о том, что больная. У меня нет других средств к жизни кроме моего труда, а мой паспорт ставит меня в бесправное положение.

Я не заслужила себе такой старости. Я лично перед советской властью ничем не виновата, даже на допрос ни разу не была вызвана, а живу на положении осужденной. Неужели тому нет конца?

Ваша высокая человечность дает мне надежду, что с меня будет снято пятно, порочащее меня безвинно.

С.Ластовская

4.IV.1949 г.

г. Саратов

Этот документ, наверное, не нуждается в подробных комментариях.

Не следует забывать и о том, что исключительно благодаря работе с архивами ФСБ РФ для нас станет понятным, разумеется, в отдаленном будущем, весь масштаб трагедии белорусского народа, подвергшегося массовым репрессиям: только за то, что человек являлся выходцем из белорусских областей, на время отошедших к Польше, только за то, что в 20–30 годы он переехал оттуда в СССР (как, кстати, супруги Ластовские), только за то, что носил фамилию, заканчивавшуюся на -евич, -ович, -ский, -цкий, белорус безжалостно уничтожался, ссылался или направлялся в лагерь.

Да, такова была участь не только белорусов, но и поляков, латышей, немцев, болгар, македонцев и других граждан. Но речь сейчас идет о белорусах.

А цифры, если мы обратимся к количественной стороне обсуждаемого вопроса, говорят нам о следующем.

Ваганьковское кладбище в Москве. На нем в период с 1926 по 1936 г. в специально отведенных для Главного управления государственной безопасности НКВД СССР местах (а я напомним, что в 30-е годы все кладбища страны входили в систему Народного комиссариата внутренних дел, точно также, как и Отдел Актов гражданского состояния НКВД СССР) осуществлялось тайное захоронение расстрелянных в Москве чекистами ни в чем невиновных граждан. Всего к 1 июня 1995 г. установлены фамилии 975 захороненных там наших соотечественников, казненных палачами ОГПУ и НКВД СССР. Из общего количества 55 человек уроженцы и жители Беларуси², список и краткие биографические сведения были опубликованы в Москве. Наши земляки составляют весьма большой процент от 975 расстрелянных — 5,64 %, то есть каждый 17–18-й.

Московский Донской крематорий. Здесь в общей могиле невестребованных прахов погребены останки 1166 казненных чекистами в 1934–1942, 1947, 1950–1953 годах граждан, тела которых после расстрела были кремированы. Здесь нашли свое последнее пристанище Михаил Кольцов (Фридлянд), Всеволод Мейерхольд (Райх), Марте-

мьян Рютин, Александр Косарев, Юрий (Георгий) Пятаков, Михаил Тухачевский, Август Корк, Иона Якир, Иероним Уборевич и другие участники сфальсифицированного И.Сталиным и чекистами так называемого “военно-фашистского заговора”, в том числе и уроженец Брестчины комкор Фельдман Борис Миронович. Из 1166 человек 89 были нашими земляками, то есть 7,63 процента или каждый 13-ый человек³.

Еще два примера.

Ярославская область. Только за 1937–1938 гг. по ярославским уголовным делам было расстреляно по политическим обвинениям 1580 человек. Из этого количества 85 человек были выходцами из Беларуси⁴, что составляет 5,38 % или каждый 18–19-ый расстрелянный.

Смоленская область. К настоящему времени обработаны, введены в компьютер и проанализированы данные на 39 % архива Управления ФСБ, а всего в нем на хранении более 24.000 уголовных дел за 1917–1950-е гг. на 38393 репрессированных и реабилитированных граждан. Занимается этим анализом по своей собственной инициативе Алексей Александрович Забелин, удивительный человек, о котором я не могу не сказать хотя бы пару добрых слов.

В 1930 г. у А.А.Забелина владимирские чекисты расстреляли мать. Был репрессирован и отец Алексея Александровича. Во Франции у А.А.Забелина живет двоюродный брат, который за свой счет принимал (включая расходы на поездку) Алексея Александровича с женой раз в два года. И вот когда пришло время очередной поездки в Париж, А.А.Забелин позвонил брату, поинтересовался у того, оплатит ли он поездку во Францию и на этот раз, и получив положительный ответ, попросил купить вместо билетов персональный компьютер. Так у А.А.Забелина, которому кстати 79 лет, появился дома компьютер. Работе со сведениями на репрессированных граждан Алексей Александрович отдает все свое свободное время, очень часто работает по ночам, хотя в 1996 г. перенес инфаркт. Он, между прочим, потомок уроженца Гродненщины — его мать до замужества носила фамилию Бандысик.

По моей просьбе А.А.Забелин подготовил два списка. Первый — список репрессированных в Смоленской области жителей Беларуси, второй — репрессированных в Смоленской области уроженцев Беларуси. Причем оба списка имеют соответствующий анализ. Итак, первый список, в котором фамилии и краткие биографические сведения на 149 репрессированных жителей Беларуси (22 женщины и 127 муж-

чин). Из аналитической таблицы видно, что основная масса репрессированных жители сельской местности, крестьяне — 55 человек (36,91 %) и рабочие — 24 человека (16,11 %). 4 человека были расстреляны, 84 — лишены свободы на различные сроки, а 43 — сосланы на Урал и в Сибирь.

Во втором списке — аналогичные данные на 717 уроженцев Беларуси (105 женщин и 612 мужчин). Аналитическая таблица поясняет нам, что по социальному статусу или составу это 99 крестьян (13,81 %), 227 рабочих (31,66 %) и 155 служащих (21,62 %). 135 человек из 717 были расстреляны, 398 — направлены в исправительно-трудовые лагеря, а 119 — в ссылку.

Таковы цифры и факты.

Теперь затронем еще один теоретический аспект обсуждаемого вопроса.

А может быть переместить тысячи уголовных дел на репрессированных уроженцев Беларуси из России, допустим, в Минск? Другими словами, есть ли юридические права собственности у Республики Беларусь на эти уголовные дела? Ответ однозначен — под юридическое понятие реституции или, скажем проще, возвращения в натуре какой-то части архивов бывших ЧК, ГПУ, ОГПУ, НКВД — эти массивы документов не подпадают.

В последнее время, правда, были отдельные попытки получить “насовсем” некоторые уголовные дела. 7 октября 1992 г., к примеру, тогдашний и.о. Председателя КГБ РБ генерал-майор Г.Лавицкий письменно обратился к начальнику Управления Министерства безопасности РФ по Калужской области генерал-майору Н.Иудину с письмом, в котором писал: “В целях систематизации материалов на известного в Беларуси писателя просим решить вопрос о высылке на постоянное хранение в наш адрес уголовное дело [...] на Горецкого М.И.” Нет ничего удивительного и неожиданного в том, что письмо это было оставлено без внимания и ответа, поскольку по существующему российскому законодательству уголовные дела на репрессированных и реабилитированных граждан должны храниться по месту репрессий. И это абсолютно логично, тем более, что доступ к материалам, приобщенным к этим делам, теперь наконец-то открыт и для самих репрессированных, и для их родственников, и для исследователей.

По моему глубокому убеждению, необходимо уже сейчас приступить к работе по созданию собственной информационной базы дан-

ных о наличии на хранении в оперативных архивах территориальных органов ФСБ РФ уголовных дел на репрессированных и реабилитированных граждан, уроженцев и жителей Беларуси, а также связанных с ней своими судьбами. Если говорить образнее, но в преломлении темы, то эту мысль более понятно и доходчиво высказал народный писатель РБ Иван Чигринов: выявить “то, где и что в мире белорусское “лежит””⁵.

Такая база данных могла бы состоять из картотеки и карточек на каждое лицо, в отношении которого поступили сведения о его репрессировании и наличии документов в этой связи в архивах ФСБ всех 89 регионов России. Я подготовил проект образца этой регистрационной карточки. В ней, на мой взгляд, необходимо отразить следующие сведения: архив, в котором находится на хранении уголовное дело и номер дела, биографические сведения о репрессированном лице, вид и дата репрессий, статья обвинения, даты освобождения и реабилитации, количество членов семьи, признанных пострадавшими от политических репрессий и некоторые другие.

Кто должен заниматься составлением такой картотеки, как и всей информационной базы данных в целом? Я, возможно, выхожу за тематические рамки своего выступления, но все же отмечу, что этой структурой мог бы стать и Национальный научно-просветительский центр имени Ф.Скорины, и Белорусский НИИ документоведения и архивного дела, и другие организации. Все, как известно, должно исходить из поставленной задачи.

Не менее важной я рассматриваю и сопутствующую созданию картотеки работу по составлению каталога публикаций о репрессированных за пределами РБ гражданах этой категории. Этим ведь также, к сожалению, никто в данный момент не занимается.

Также первостепенное значение имеет исследовательско-издательское направление указанной деятельности. Надо в обязательном порядке и непременно на белорусском языке продолжить издание сборников “Вяртанне” (Белорусский фонд культуры) и информационно-аналитического и культурологического бюллетеня “Кантакты і дыялогі” (Международная ассоциация белорусистов, Белорусское общество дружбы и культурной связи с зарубежными странами).

Во что бы то ни стало нужно сохранить и спасти хрупкое начинание профессора В.Н.Михнюка и продлить жизнь задуманной и основанной им серии документальных и литературно-исторических очер-

ков (книг) “Возвращенные из небытия”. Его первая книга из этой серии о трижды репрессированном и расстрелянном талантливом поэте Алесе Дударе произвела очень сильное впечатление на специалистов, исследующих историю и механизмы политических репрессий в БССР и СССР.

Таковы некоторые рассуждения, которыми я хотел поделиться с вами.

¹ Вяртанне: Дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошуку і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь / Беларускі фонд культуры. Мн., 1992. С. 36–38.

² Это, в основном, уроженцы и, редко, жители областей: Гродненской — 12, Минской — 16, Гомельской — 3, Брестской — 3, Витебской — 9, Могилевской — 10. Здесь и далее — по дореволюционному и современному административно-территориальному делению. В отношении остальных известно лишь название населенного пункта, где они родились, или же в анкетных данных указана БССР как место рождения человека.

³ 11 человек — уроженцы Гродненской, 17 — Минской, 10 — Гомельской, 10 — Брестской, 24 — Витебской, 14 — Могилевской областей.

⁴ 19 человек — уроженцы Гродненской, 11 — Минской, 6 — Гомельской, 10 — Брестской, 20 — Витебской, 15 — Могилевской областей.

⁵ Чыгрынаў І. Дзеля Бацькаўшчыны // Вяртанне—2: Артыкулы, дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошукаў і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь / Беларускі фонд культуры. Мн., 1994. С. 3–4.

Михаил ШУМЕЙКО (Минск)

Проблемы реституции белорусских архивов на архивно-археографических конференциях республики

Для того, чтобы более наглядно представить себе состояние белорусских архивных собраний к моменту становления архивного дела в Беларуси в 20-е годы, приведу несколько цитат из статей авторов, которых вряд ли можно заподозрить в пристрастности.

Историограф небезызвестного “начальника Северо-Западного края” М.Н.Муравьева — А.И.Миловидов, в частности, писал в 1904 г.: “Россия, заняв Северо-Западный край, нашла в нем обширное архивное богатство, заключавшееся в архивах более чем 200 судебных учреждений разных компетенций, городских ратуш, монастырей и церквей, православных, униатских и римско-католических; были также значительные рукописные собрания и у частных лиц”¹.

Объяснение причин сохранения такого богатства находим в статье преподавателя Виленской гимназии В.А.Лялина. “В Польше и Литве, — отмечал автор, — с самого первого появления писанных законов, было всегда обращено зоркое внимание правительства на тщательное хранение юридических и других актов, на заботливый уход за ними. Литовский статут, *Volumina Legum*, сеймовые постановления предписывали самые точные правила хранения актов, строго карали преступные нарушения их неприкосновенности”².

“Девятые валы” войн, восстаний, революций, прокатившиеся по Беларуси в XIX — начале XX в., уничтожили многое из богатейшего наследия белорусского народа, разметали уцелевшие культурные ценности по зарубежным архивохранилищам, музеям, библиотекам. “Дзе гэта ўсё цяперака? — с горечью вопрошал профессор В.Смолко в статье, опубликованной в первом номере “*Часопіс Міністэрства беларускіх спраў*” за 1919 г. — Медныя званы раскрадваюць камісары і “камітэты беднаты”, архівамі паляць печы ў надзвычайках, дарагія кнігі і другія здабыткі культуры расцягваюць па хатах два гады зладзеі-гаспадары”³.

К сожалению, “наша революция” 1917 г. не оказалась, как это утверждалось до недавнего времени со ссылкой на разговор Е.В.Тарле с Ш.Ланглуа в 1928 г., “умнее” Великой Французской революции. Как и во Франции в конце XVIII в., так и в России, Беларуси, на Украине в начале XX в. восставший народ с остервенением громил ненавистные им помещичьи усадьбы, дворцы, сжигал архивы судебных, полицейских, жандармских органов, не останавливаясь при этом перед уничтожением находившихся в них памятников истории и культуры, истинная ценность которых была неведома простому люду.

Предшествовавшая революции мировая война, в ходе которой значительная часть белорусского архивного богатства оказалась на Западе и Востоке, также внесла свою лепту в документальное обескровливание Беларуси.

С учетом этих, а также многих других, не названных здесь обстоятельств, проблема реституции белорусских архивов, вывезенных в разное время с территории Беларуси, выдвинулась в 20-е годы в число первоочередных. Без ее решения оказывались невозможными не только развитие исторической науки в республике, но и эффективное функционирование органов государственной власти и управления белорусского советского государства, до 1924 г. существовавшего в рамках пяти уездов Минской губернии.

Впервые вопрос о реституции архивов был поднят на Первой Всебелорусской конференции архивистов, проходившей в Минске 12–14 мая 1924 г. Выбор времени проведения конференции не был случайным. Как известно, 3 марта 1924 г. Президиум ВЦИК принял постановление “О передаче Белоруссии районов с преобладающим белорусским населением”, в соответствии с которым 14 уездов Витебской и Гомельской губерний возвращались Россией Беларуси. Таким образом было положено начало “естественной реституции” белорусских архивов (включая и находившиеся в Витебске и Могилеве архивы губернских уровней) из РСФСР. Однако значительная часть архивов, эвакуированных из Беларуси в 1914–1915 гг., продолжала находиться в хранилищах Москвы, Ленинграда, Ярославля, Саратова, Ростова-на-Дону и др. городов России, и необходимость их возвращения в места происхождения стояла в повестке дня работы конференции, хотя специально вопросы реституции не были обозначены в докладах выступавших.

Проблемы возвращения документов, ранее находившихся в минских архивах и вывезенных из них в разное время и в разные государства, затрагивались в дискуссии по докладу В.Г.Краснянского “Минские архивы с давних времен до начала XX в.” (к сожалению, сам доклад в материалах конференции отсутствует).

Выяснив у докладчика, что древние акты, ранее находившиеся в минских архивах, были вывезены затем в Виленский центральный архив древних актовых книг, откуда часть их с началом Первой мировой войны попала в Ярославль, участники конференции высказали озабоченность тем, что некоторые из этих документов в соответствии с условиями Рижского мирного договора были переданы Польше. Выступивший со справкой Я.Л.Дыло отметил, что по имеющимся у него сведениям документам белорусского происхождения, находящимся в Виленском архиве, грозит физическое уничтожение, поскольку “у сучасны момант загадае Віленскім архівам нейкі Н-дэк, які знішчае тэя архіўныя матэрыялы, якія з’яўляюцца выкрываючымі па прыгнечанню палякамі беларусаў і ліцьвінаў”⁴. Исходя из этого, Я.Дыло счел необходимым, чтобы “канферэнцыя паклапацілася аб астаўшэйся частцы архіву ў Яраслаўлі і каб Цэнтрархіў звярнуў яго ў Менск”.

Участвовавший в работе конференции В.И.Пичета внес ясность в ситуацию с документами Виленского архива, эвакуированными в Ярославль и подлежащими по условиям мирных договоров РСФСР с Литвой и Польшей передаче в эти государства. Из информации Пи-

четыре видно, что при решении вопроса о передаче материалов Виленского архива Литве и Польше российская сторона руководствовалась не основополагающим в архивоведении провениенципринципом (т.е. принципом происхождения), а скорее бывшим тогда в ходу принципом революционной целесообразности. Играв на противоречиях, возникших между Польшей и Литвой из-за Виленского края, Россия отказала в выдаче Польше документов Виленского архива. “Затем, — отмечал Пичета, — при реализации мирного договора с литовцами, архивы, имеющие громадное значение, не были выданы Литве. Постановлено выдать те только архивы, которые находятся на территории РСФСР и не имеют большого значения; часть такого материала была в Ярославле”⁵.

Нетрудно заметить, что о праве Беларуси на владение документами, созданными на ее территории, при переговорах РСФСР с Литвой и Польшей речи не шло. Очевидно, считалось само собой разумеющимся, что их задержание в России одновременно означает их сохранение для Беларуси. (Впоследствии так и произошло, когда во второй половине 20-х годов значительная часть документов бывшего Витебского архива древних актовых книг была передана в республику, а другая часть аналогичных материалов Минщины, Гродненщины, Брестчины, находившаяся в Виленском архиве, в конце 1939 — начале 1940 г. также поступила в белорусские хранилища).

Кстати говоря, материалы конференции вносят коррективы в имевшие в 20-е годы место негативные оценки деятельности уполномоченного Центрархива РСФСР по Витебской губ. Б.Р.Брежго⁶. Оказывается, именно благодаря ему была приостановлена выдача документов бывшего Витебского центрального архива древних актов, находившихся в Ярославле, Литве. Об этом сообщил участникам конференции Пичета, ссылаясь на предоставленную ему Б.Брежго информацию о том, что среди подлежащих выдаче Литве документов из Ярославского архива находятся и те, которые ранее хранились в Витебске, а в 1903 г. были переведены в Вильно. Несмотря на протесты литовской стороны, эти документы были оставлены в Ярославле и затем, как уже отмечалось, поступили в места их происхождения, т.е. в Беларусь.

Выступивший в дискуссии по докладу В.Г.Краснянского руководитель архивной службы Беларуси Д.Ф.Жилунович проинформировал участников конференции об итогах работы возглавляемого им ве-

домства по розыску и возвращению в республику белорусских архивов предреволюционного и послереволюционного времени. “Я прыйшоў к такому заключэнню, — рэзюміраваў Жилунович, — імкнучца, каб ЦВК выдаў пастанову аб узвароце ў Цэнтрархіў Беларусі ўсіх архіваў, якія знаходзіліся ў дарэвалюцыйны час у межах этнаграфічнай Беларусі”⁷.

Наиболее обстоятельно проблемы, связанные с распределением архивов между Россией, с одной стороны, и Польшей, Литвой, Латвией, с другой, были затронуты в докладе В.И.Пичеты “Влияние договоров РСФСР с отделившимися государствами (Польшей, Литвой и Латвией) на состояние белорусских архивов”. Анализ содержания доклада показывает, что в нем были предприняты попытки сформулировать некоторые положения международного архивного права, хотя докладчик по известным причинам не смог оставаться беспристрастным.

Отметив крайне неблагоприятную для РСФСР 11-ю статью Рижского мирного договора, В.И.Пичета указал, что если точно ее соблюдать, то “многие архивы, имеющие ценность для Беларуси, придется отдать Польше, Литве и Латвии”. “Яблоком раздора” стал архив Великокняжеской канцелярии — т.наз. Литовская метрика, на которую одновременно претендовали поляки и литовцы (как известно, Метрика в конце XVIII в. была вывезена в Россию и хранилась сначала в С.-Петербурге, а затем в Москве). Признавая наличие в Метрике значительного количества документов, созданных на территории Западной Беларуси и в соответствии с договором подлежавших передаче Польше, докладчик тем не менее заверил участников конференции, что “при современных условиях выдача Метрики не произойдет”. “Литовская метрика, — подчеркивал он, — является основным материалом по изучению прошлого культуры Белоруссии; отсутствие ее не дает возможности белорусским ученым делать свои исследования, т.к. провинциальные архивы не дают для Белоруссии ничего”⁸.

Далее, ссылаясь на тезис Пичеты о важности документов Метрики для ученых, Д.И.Довгялло внес предложение поставить перед ЦИК республики вопрос о том, чтобы ни при каких обстоятельствах не предпринимать передачу архива ВКЛ Польше. Это предложение было сформулировано в виде резолюции конференции. Кроме того к нему было добавлено требование о принятии самых энергичных мер по возвращению в Беларусь архивных материалов, “якія былі вывезены з Беларусі ў дарэвалюцыйны час і ў часы розных акупацый”⁹. Конференция

приняла также и специальную резолюцию “По вопросу о возвращении архивов, вывезенных из Беларуси”. В ней, в частности, говорилось: “1) признать необходимым все архивы, вывезенные с территории этнографической Беларуси, вернуть в Центрархив БССР”¹⁰. Руководителям Витебского, Могилевского и Минского архивов поручалось в 2-х недельный срок подготовить сведения обо всех архивах, вывезенных с территории Беларуси и представить их в Центрархив республики “дзе ля прыняцця належачых крокаў аб іх узвароце”.

Предложение о принятии такой резолюции исходило от руководителя Центрархива Д.Ф.Жилуновича. В нем, в отличие от резолюции, речь шла о конкретных государствах, с территории которых должны были быть возвращены белорусские архивы: РСФСР, УССР и Закавказская Федерация. При этом Д.Жилунович считал, что “трэба ня просьбай, а прымузова праз ЦВК СССР прапанаваць выдаць архівы Беларусі нам”¹¹.

Обратим внимание еще на один вопрос, стоявший в повестке дня конференции и имевший, на наш взгляд, прямое отношение к обсуждаемым на сегодняшней конференции проблемам. Речь идет об отношении белорусских архивистов к созданию Центрархива СССР. Проинформировав участников конференции о проекте Положения о Центрархиве СССР, зам.руководителя Центрархива республики М.В.Мелешко обратил внимание на то обстоятельство, что с его принятием архивная служба республики не только теряет право на архивы объединенных (союзно-республиканских) наркоматов, но и лишается возможности получить из московских и других российских архивов документы белорусского происхождения, исходя из заложенного в документе положения о недопустимости дробления архивных фондов. Возражение вызвал и пункт Положения о праве Центрархива СССР брать при необходимости в свое ведение архивы дореволюционных учреждений. Мелешко совершенно справедливо усмотрел в этом ущемление прав и интересов Беларуси и предложил, несмотря на поддержку Совнаркомом республики позиции белорусского Центрархива, принять специальную резолюцию с выражением негативного отношения белорусских архивистов к созданию общесоюзного Центрархива. Его поддержал и Д.Ф.Жилунович, отметив при этом, что “няможна культурнай справы ададаваць у другую рэспубліку”¹².

В 1930-е годы это отстаивание законных прав и интересов белорусских архивов было поставлено в вину обоим бывшим руководи-

лям Цэнтрархіва рэспублікі і кваліфіцыравалось влаць прадержа-
жымі, як праяўленне беларускага нацыяналізма, як супраціўленне
праведзенню цэнтралізацыі архіўнага дела і т.д.

Хотя, как нам представляется, руководители архивной службы Бе-
ларуси, как, впрочем, и Украины, уже тогда в создании общесоюзного
органа по управлению архивным делом увидели не только попытку
объединить деятельность центральных архивных управлений союзных
республик по заведыванию архивными фондами общесоюзного значе-
ния, но и централизацию самих архивов, грозившую перерасти в стя-
гивание наиболее важных в научном и политическом отношениях до-
кументальных собраний из республик в Центр, как это уже было в конце
XVIII–XIX в. и о чем в 1940-е годы писал известный российский архи-
вист профессор МГИАИ И.Л.Маяковский¹³.

История последующего архивного строительства подтвердила опа-
сения, высказываемые участниками Всебелорусской конференции ар-
хивистов 1924 г. Наиболее наглядным примером здесь может служить
попытка УГА НКВД СССР раскассировать Виленский архив, переве-
зенный накануне войны в Минск. При этом древнейшая его часть, от-
несенная к фондам общесоюзного значения (документы Главного Ли-
товского Трибунала, Главного Духовного Трибунала, Главного
Литовского скарбового Трибунала, земских, гродских, подкоморских
судов и др.), подлежала передаче Архиву феодально-крепостнической
эпохи (впоследствии ЦГАДА). И только начало войны помешало ре-
ализовать этот план. Тогда же, в 1924 г., конференция приняла следую-
щую резолюцию: “Канферэнцыя архіўных працаўнікоў БССР далуча-
ецца да думкі Цэнтрархіву БССР, што арганізацыя Цэнтрархіву СССР
не выклікаецца ніякай патрэбай, а толькі шкодзіць інтарэсам Беларусі”¹⁴.

Вторично проблемы реституции белорусских культурных ценно-
стей, включая и архивы, обсуждалась на Первом съезде исследовате-
лей белорусской археологии и археографии, состоявшемся в Минске
в январе 1926 г.¹⁵. Особый интерес здесь вызывают доклады предсе-
дателя созданной в октябре 1925 г. Археографической комиссии Ис-
торико-археологической секции Инбелкульта М.В.Довнар-Запольско-
го “Старые белорусские архивы за границами БССР” и секретаря
комиссии Д.И.Довгялло “Литовская Метрика и ее ценность для изу-
чения прошлого Беларуси”, а также выступления директора Госбиб-
лиотеки БССР им. В.И.Ленина И.Б.Симановского о вывозе книг из
Беларуси, заведующего Минским госмузеем П.Харламповича, пред-

ставителя Витебского госмузея Я.Василевича о современном состоянии этих музеев.

Открывая съезд, заместитель наркома просвещения республики А.В.Балицкий счел необходимым особо подчеркнуть значение Литовской Метрики как наиболее ценного документального памятника Беларуси. “Польшча, — отмечал Балицкий, — дамагаецца да СССР, каб гэты наш помнік забраць да сябе. Мы павінны заявіць тут, што гэты помнік стара-сьветчыны — наш, і толькі Беларуска Савецкая ўлада мае на яго права”¹⁶.

Любопытно отметить, что соображения Балицкого о равных возможностях при использовании архивных материалов, находящихся в СССР, которые должны иметь все союзные республики, созвучны обсуждаемым сегодня аналогичным проблемам применительно к т.наз. “фондам общего пользования”. Он, в частности, говорил: “Зразумела, што тыя нашы помнікі, якія знаходзяцца ў СССР, мы лёгка выкарыстаем для навуковых мэт, бо брацкія народы Саюзу ў гэтым нам дапамогуць”¹⁷.

Прозвучавшие на съезде доклады, о которых упоминалось выше, носили скорее обзорно-информационный, а не научно-аналитический характер. Целью их, на наш взгляд, являлось обратить внимание научной общественности республики, органов власти и управления Беларуси на наличие в зарубежных хранилищах архивных, музейных и библиотечных собраний белорусского происхождения и заставить компетентные структуры продолжать принимать энергичные шаги по их возвращению в республику. Как известно, ко времени проведения съезда Президиум ЦИК СССР принял постановление о передаче УССР и БССР их архивных материалов, находившихся в РСФСР. В соответствии с ним была создана специальная комиссия по реэвакуации из РСФСР белорусских архивов, которая начала свою работу.

В резолюции по первой части доклада М.В.Довнар-Запольского, касавшейся белорусских архивов, находившихся в пределах РСФСР (Литовской Метрики, частей Виленского и Витебского архивов и др.), съезд однозначно высказался за необходимость быстрее их возвращения в белорусские хранилища. При этом подчеркивалась раздробленность Метрики, документы которой находились в бывшем архиве земледелия и землеустройства, Ленинградской публичной библиотеке, бывшей Археографической комиссии, бывшем архиве Главного военного штаба, бывшем архиве МИДа и др. учреждениях РСФСР¹⁸.

Вторая часть резолюции относилась к белорусским архивам, хранившимся в Польше. Речь шла о люстрациях, тарифах, скарбовых кни-

гах, созданных в XV–XVIII вв. на белорусских землях и находившихся в бывших Главном архиве Варшавского суда и архиве Казенной палаты, а также об актовых книгах бывшего Виленского центрального архива древних актовых книг, архивах Виленского генерал-губернатора и Виленского учебного округа. “З’езд, — отмечалось в резолюции, — лічыць неабходным прасіць Урад БССР аб пастанове пытання аб іх звароце”¹⁹.

Первый пункт резолюции о Литовской Метрике требовал, чтобы ее оставить в пределах СССР, “бо яна з’яўляецца гістарычнай уласнасцю працоўных Беларусі”. Во втором пункте со ссылкой на значение документов Метрики как важнейшего источника, без которого невозможно изучение прошлого Беларуси, ставился вопрос о необходимости скорейшего перевода Метрики в Беларусь, “на што маецца прынцыповая згода належных устаноў РСФСР”. Судя по информации М.В.Довнар-Запольского, решение о передаче Метрики Беларуси было принято на заседаниях подкомиссии ЦИК СССР по делам архивов, состоявшихся 16–17 ноября 1925 г. В них принимали участие члены Комиссии ЦИК СССР В.В.Адоратский, Д.И.Багалеи, Зенкович, М.В.Довнар-Запольский, а также в качестве экспертов М.К.Любавский, В.В.Максаков, Эйнгорт, Георгиевский, Токарев²⁰.

Как уже отмечалось, на съезде обсуждались и вопросы о возвращении в республику музейных и библиотечных собраний. В резолюции “О музейном деле” было зафиксировано требование о возвращении музейных предметов, вывезенных в разное время в Смоленск, Москву, Ульяновск. В их числе назывались 25 картин из Горок, часть музейных вещей белорусского историка А.В.Жиркевича и др.

Что касается библиотек, то здесь съезд просил Инбелкульт обратиться в правительство с тем, чтобы оно поставило вопрос о возвращении в республику Щорсовской библиотеки Хрептовичей, вывезенной в 1915 г. в Киевский университет, библиотеки Полоцкой униатской семинарии, вывезенной в 1900 г. из Витебска в Киевскую духовную академию, библиотеки известного белорусского историка войны 1812 г. Н.Х.Колодеева, вывезенной в Московский исторический музей.

К сожалению, не все из принятых на конференции белорусских архивистов и съезде археологов и археографов решений о реституции культурных ценностей, включая и архивные собрания, оказались реализованными. Как известно, Литовская Метрика в виде микрофотоконтий лишь недавно, благодаря усилиям руководства Главархива БССР,

заняла почетное место в хранилищах Национального исторического архива республики, хотя на второй конференции архивистов Беларуси в 1927 г. М.В.Мелешко называл ее в числе других архивов, вывезенных в свое время в архивы “Ленинграда и Москвы, откуда только Октябрьская революция дала возможность вывезенным архивам вернуться назад в Белоруссию”²¹.

Поскольку речь зашла о Второй конференции архивных работников БССР (в документах она значится как “совещание”), состоявшейся в декабре 1927 г., отметим, что на ней были подведены итоги реституции белорусских архивов из РСФСР. Выступивший с докладом “Организация и структура архивных учреждений БССР” М.В.Мелешко констатировал крайне сложное положение белорусских архивов в начале 20-х годов. “Оккупация, — отмечал он, — весьма тяжело отразилась на состоянии архивов Белоруссии, особенно на архивных материалах первых лет революционного строительства. В результате таких неблагоприятных условий многие архивные фонды Белоруссии в разное время были вывезены в разные места РСФСР. Разыскать все эти архивные материалы сейчас довольно трудно”²².

Тем не менее в принятой по докладу М.В.Мелешко резолюции отмечалось, что фактически в большей части реализовано постановление Президиума ЦИК БССР от 2 октября 1925 г. о возвращении архивных материалов, находившихся за пределами республики. Констатировалось получение архивов из Москвы, Ленинграда, Смоленска, Ульяновска, Тулы, Рязани, Владимира, Ростова-на-Дону.

Выразив пожелание собираться в дальнейшем не реже, чем раз в два года, конференция завершила свою работу. К сожалению, регулярные встречи белорусских архивистов на подобных конференциях не стали впоследствии нормой. Кроме того на известных нам совещаниях и конференциях (наиболее значительными здесь являются юбилейная, посвященная 50-летию принятия декрета “О реорганизации и централизации архивного дела”, июнь 1968 г., а также конференция по проблемам археографии, октябрь 1976 г.) вообще не обсуждались вопросы, связанные с реституцией архивных материалов.

И только в последние годы в связи с известными событиями к этой проблеме вновь обратились белорусские архивисты и историки. Об этом свидетельствуют материалы состоявшейся 25—26 апреля 1996 г. в Минске Международной научной конференции “Зарубежная архивная белорусика”²³. В ее работе, наряду с белорусскими архивистами и ис-

ториками, приняли участие ученые из России и Польши. И хотя конференция не выработала каких-либо конкретных рекомендаций по обсуждаемым вопросам, она способствовала расширению информационного поля о местах хранения и составе документальных материалов как белорусского происхождения, так и о Беларуси, сделав таким образом существенный вклад в формирование базы данных о зарубежной архивной белорусике. Вопросы же организации, методики и методологии такой работы требуют дальнейшего изучения и решения в рамках межгосударственного культурного сотрудничества.

В заключение выскажу несколько соображений, возникших в связи с изучением материалов конференций и съездов, о которых шла речь выше. Представляется, на наш взгляд, крайне целесообразной их публикация (особенно материалов Первой Всебелорусской конференции архивистов, а также частично материалов Второй конференции). Основная предварительная работа по подготовке к изданию этих материалов уже проведена (при участии студентов пятого курса отделения архивоведения БГУ). Необходима небольшая финансовая поддержка этого проекта.

Далее, изучение источников по обсуждаемым сегодня проблемам дало основание сделать вывод о том, что на протяжении нескольких столетий шел непрерывный процесс вымывания документальных памятников с территории Беларуси. Его причины кроются не в индифферентном отношении народа, представителей интеллигенции к своим культурным ценностям, а в отсутствии в прошлом веке в Беларуси сколько-нибудь значительных научно-культурных центров (ВУЗов, не говоря уже об университете, крупных библиотек, исторических архивов), в которых могли бы концентрироваться эти ценности. Таким образом, ценнейшие письменные источники, созданные в разное время на белорусской земле, “уплывали” за ее пределы, оседая в архивах, музеях, библиотеках России, Украины, Литвы, Польши, других стран.

Надеяться на возврат в Беларусь всего, что в разное время (законно или незаконно) было вывезено с ее территории, нет, как нам представляется, оснований. Как показывают события, даже среди стран-участников СНГ все более прочно утверждается принцип: “Каждый владеет тем, чем владеет”. И надеяться на изменения в этом плане — означало бы поддаваться наивным иллюзиям. Более реальным представляется тот путь, о котором уже шла речь и о котором я говорил в своей книге “Собрать рассеянное”.

Не отказываясь от написанного, я в то же время хотел бы, пользуясь предоставленной возможностью, обратиться к участникам сегодняшней конференции с просьбой о содействии в передаче Беларуси хотя бы некоторых ее письменных реликвий — таких, как Туровское Евангелие XI в., Оршанское Евангелие XIV в., Друцкое Евангелие и некоторых других, хранящихся в библиотеках России, Украины, Литвы.

¹ Журнал Министерства народного просвещения. 1904. № 8–9. С. 1.

² Сборник Археологического института. СПб., 1880. Кн. 3. С. 55.

³ Смолко В. Пагібель старасветчыны // Часопіс Міністэрства беларускіх спраў. Коўна. 1919. № 1. С. 8.

⁴ НАРБ, ф. 249, оп. 1, д. 63, л. 104.

⁵ Там же.

⁶ Так, известный белорусский этнограф и архивист А. А. Шлюбский в библиографической работе “Матэрыялы да крыўскай гісторалісі”, опубликованной в журнале “Крывіч” (Коўна. 1925. № 1) так писал о нем: “Да 1922 г. на Віцебшчыне знішчана шмат ня толькі дакументаў, але нават і цэлых архіваў, дзякуючы таму, што архіўнай справы ведаў з цёмным мінулым латыш Б. Р. Брэжга, які знішчыўшы значную частку крыўскіх архіваў, выехаў у Латвію” (с. 68).

⁷ НАРБ, ф. 249, оп. 1, д. 63, л. 105.

⁸ Там же, л. 118.

⁹ Там же, л. 135–136.

¹⁰ Там же, л. 138.

¹¹ Там же, л. 133.

¹² Там же.

¹³ См.: Маяковский И. Л. Очерки по истории и организации архивного дела в СССР. М., 1941. Ч. 1. С. 205.

¹⁴ НАРБ, ф. 249, оп. 1, д. 63, л. 138.

¹⁵ Працы Першага з’езду дасьледчыкаў беларускае археалогіі і археографіі. Мн., 1926.

¹⁶ Там же, с. 8.

¹⁷ Там же.

¹⁸ См.: Шумейко М. Ф. Собрать рассеянное: О реституции белорусских архивов в прошлом и настоящем. Мн., 1997. С. 78–79.

¹⁹ Працы Першага з’езду. С. 5.

²⁰ Там же.

²¹ НАРБ, ф. 249, оп. 1, д. 230, л. 56.

²² Там же, л. 57.

²³ Материалы конференции в настоящее время готовятся к изданию.

Юры НЕСЦЯРОВІЧ (Мінск)**Навуковы аспект вырашэння праблемы выкарыстання
спрэчных культурных каштоўнасцей камісіямі Інбелкульту**

Прайшло больш 70 гадоў з таго часу, калі ўпершыню на навуковым форуме было пастаўлена пытанне пра вяртанне ў Беларусь гісторыка-культурных каштоўнасцей.

Навуковай установай, якая патрабавала ад улад вяртання ў межы беларускай дзяржавы вывезеных беларускіх музейных, архіўных і бібліятэчных скарбаў, быў Інстытут беларускай культуры. Ініцыятыва ў справе вяртання скарбаў, што знаходзіліся за межамі БССР, належала Гісторыка-археалагічнай камісіі (далей — ГАК) Інбелкульту. Скліканы ёй для арганізацыі сваёй працы на бліжэйшы час 17–18.01.1926 г.¹ з’езд даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі ў прынятых на ім рэзалюцыях настойваў на вяртанні вывезеных гістарычных, археалагічных, мастацкіх каштоўнасцей². Камісія па ахове помнікаў пры Інбелкульце мела на мэце выяўленне помнікаў гісторыі і старажытнасцей культуры і прыроды на тэрыторыі БССР³.

Ужо на першым сходзе Гістарычна-археалагічнай секцыі⁴ (далей — ГАС) Інбелкульту ў 1925 г. (адбыўся 24-га лютага, мяркуючы па пратаколу пасяджэння прадстаўнікоў секцыі Інбелкульту 12.02.1925 г., на якім прапанавалася правесці арганізацыйны сход ГАС 18 лютага⁵) сакратар секцыі В.Д.Дружыц (у 1924 г. ён быў старшынёй ГАС; сакратарскія абавязкі выконваў І.М.Барашка⁶) зачытаў даклад па арганізацыі працы секцыі, які ён даводзіў да ведама 20 навукоўцаў, што прысутнічалі на сходзе. У прыватнасці, праца ГАС павінна весціся па двух галінах: гістарычнай і археалагічнай і разгарнуцца ў чатырох накірунках. Адзін з іх — кіраванне археаграфічнай працай. У.І.Пічэта (старшыня ГАС), І.М.Барашка, Я.Л.Дыла, М.В.Мялешка дакладвалі на сходзе пра выяўленне і пошукі імі навуковых каштоўнасцей, што знаходзіліся па-за межамі беларускай дзяржавы (Віленскі архіў, Магілёўскі жандарскі архіў, карта Міншчыны, складзеная Г.Х.Татурам)⁷.

17.09.1925 г. на пасяджэнні Прэзідыума ГАС Інбелкульту было пастаўлена ўзняць пытанне пра “зварот” тых архіўных матэрыялаў у межы Беларусі, якія маюць адносіны да яе гісторыі і гаспадаркі⁸. На пратаколе пасяджэння маецца рэзалюцыя тагачаснага навуковага сак-

ратара Інбелкульта Дылы: “Гістарычна-археалагічнай камісіі просьба тэрмінова даць спісы адносна гэтай справы”⁹. Яшчэ раней В.Дружыц склаў “Спіс асоб (20 чал. — Ю.Н.), якіх пажадана запрасіць для працы ў археалагічна-гістарычную камісію і якіх прапануе часова (г.зн. працаваць не сталымі сябрамі камісіі. — Ю.Н.) Прэзідыум ГАС (у яго ўваходзілі У.І.Пічэта, С.З.Кацэнбоген, В.Д.Дружыц”¹⁰. — Ю.Н.) на аснове пастановы 24.02.1925 г.”¹¹. У гістарычнай літаратуры пытанне аб стварэнні ГАС і Археаграфічнай камісіі (далей — АК) Інбелкульта дакладна і выразна не высветлена. А.Саковіч лічыла, што ГАС Інбелкульта пачала сваю працу ў верасні 1925 г.¹² У калектывнай манаграфіі вучоных АН БССР пра Інбелкульт сцвярджаецца, што ГАС існавала ў складзе Інбелкульта яшчэ да жніўня 1925 г.¹³ У працы А.Гануша і П.Кручака ідзе гаворка пра тое, што 1 жніўня 1925 г. М.В.Доўнар-Запольскі “... быў прызначаны старшынёй гісторыка-археаграфічнай камісіі Інбелкульта”¹⁴. На самой жа справе задачы падрыхтоўкі і выдання крыніц па старажытна-сярэдневяковай гісторыі Беларусі ў 1925–1926 гг. ставіла пры Інбелкульце ГАС, а пасля — АК, а ў 1924 г. — ГАС (яна планавала падрыхтаваць гістарычную хрэстаматыю¹⁵). У 1925 г. ГАС пачала складаць “крынічныя падручнікі для студэнтаў і маладых даследчыкаў”¹⁶, распрацавала план друку бібліятэчкі гістарычных крыніц па гісторыі Беларусі (15 сшыткаў), намеціла адказнымі рэдактарамі выпуску 1 бібліятэчкі І.І.Краскоўскага, выпуску 2 і 11 — В.Д.Дружыца, выпуску 3 — Д.І.Даўгялу, выпуску 5 — М.В.Доўнар-Запольскага, выпуску 12 — У.І.Пічэту¹⁷.

Паводле паведамлення М.М.Улашчыка, 24.01.1925 г. была створана ГАС Інбелкульта, а “1-га кастрычніка таго ж года Секцыя ўтварыла ў сваім складзе Археаграфічную камісію, якой і была даручана археаграфічная праца”¹⁸. М.В. Мікалаеў адносіць стварэнне АК Інбелкульта да студзеня 1925 г.¹⁹. Паводле паведамлення М.Улашчыка, атрымліваецца, што 1.10.1925 г. пры Інбелкульце былі створаны ГАС і АК. Зазірнем у крыніцы: “У сувязі з пераездам у Менск на сталую працу Інбелкульта праф. М.В.Доўнар-Запольскага і археографа Д.І.Даўгялы, распачала сваю працу гістарычна-археалагічная камісія Інбелкульта”²⁰. У планах працы АК на 1927–1928 акадэмічны год указана: “З 1 кастрычніка 1925 г. Археаграфічная камісія заснавана пры Інбелкульце”. Але мы лічым, што Д.І.Даўгяла гэтым сказам адпостроўваў той факт, што з 1.10.1925 г. пры Інбелкульце археаграфічная праца вядзецца мэтанакіравана і прафесійна. Д.Даўгяла таксама ўказаў: “Пры Акадэміях навук СССР, УССР і

пры Кракаўскай Акадэміі працуюць Камісіі Археаграфічныя... Усе камісіі гэтыя працуюць над росшукамі, апрацоўкай і выданнем у друку крынічных матэрыялаў, іх перапіскаю, усебаковым іх вывучэннем з боку археаграфічнага. Гэтую ўстаноўку мае і АК Інбелкульта²²¹ ў сувязі з новым напрамкам дзейнасці Інбелкульта, узятым у 1926–1927 акадэмічным годзе — паступовым пераўтварэннем яго ў Беларускаю АН — і стала магчымым выдзяленне Археаграфічнай камісіі як самастойнай структуры. “Рэарганізацыя Інбелкульта ў вышэйшую навукова-даследчую ўстанову акадэмічнага тыпу пачалася ў 1927 г. У працэсе рэарганізацыі працы быў укладзены новы статут, зацверджаны СНК БССР 29 чэрвеня 1927 г...”²²². АК адносілася да кафедры гісторыі беларускага права, якая ўваходзіла ў клас гісторыі. “Гістарычная кляса, утвораная на падставе статуту Інбелкульта, які зацверджаны СНК БССР 29.06.1927 г., застаецца ў сваёй структуры без значных змен у параўнанні з прынятай Цэнтральным урадам БССР арганізацыйнай структурай”²²³.

Першапачаткова планавалася, што АК будзе ўзначальваць М.В.Доўнар-Запольскі і ў яе працы будуць прымаць удзел В.Д.Дружыц, М.В.Мялешка, а магчыма і іншыя беларускія вучоныя. Пасля вымушанага ад’езду з Мінска Доўнар-Запольскага АК фармальна ўзначаліў У.І.Пічэта, але фактычна яе працу вёў адзін Д.І.Даўгяла. “АК пры катэдрах права працуе ў складзе сакратара — 1 штатная адзінка навуковага супрацоўніка [...]. Персанальнае павелічэнне складу камісіі за 5 год (з 1928 па 1933 г. — Ю.Н.) не прадбачыцца”²²⁴.

У першы год існавання ГАК налічвалася 9 вучоных, якія працавалі ў ёй у гісторыка-археаграфічнай галіне. ГАК паставіла на мэце: “Высветліць як той гістарычна-археалагічны скарб, які існуе ў БССР, так і тыя беларускія архіўныя фонды, музейныя і бібліятэчныя скарбы, якія знаходзяцца за межамі БССР”²²⁵. На пасяджэнні ГАК было вырашана, што для распрацоўкі яе дзейнасці старшыні і сакратару неабходна азнаёміцца з архівамі і музеямі Віцебска, Смаленска, Мінска і Кіева²²⁶. У сувязі з гэтым паездка М.В.Доўнар-Запольскага і Д.І.Даўгялы мела не толькі навуковую, беларусазнаўчую мэту — падрыхтоўку матэрыялаў для “Беларускага архіва”, але і мэту беларусісцкую — складанне спіса вывезеных беларускіх архіваў. Гэтая мэта была “аператыўна” выканана беларускімі вучонымі. Хаця ў дакладзе ГАК аб “узвароце” беларускіх архіваў гаварылася, што “пры сучасных умовах магчыма вызначыць толькі месцы, у якіх захоўваюцца галоўныя і самыя каштоўныя архіўныя фонды, вывезеныя ў розныя часы з Беларусі, а таксама пералічыць

архіўныя матэрыялы, якія без супярэчнасці павінны быць выдзелены з расейскіх архіваў, бо для апошніх не патрабуюцца матэрыялы, якія датычацца да гісторыі Беларусі. Вызначыць з падрабязнасцю ўсе месцы, у якіх захоўваюцца беларускія архіўныя каштоўнасці, у цяперашні час нельга, бо шмат фондаў перадзвінута з адных месцаў сховы ў другія. З боку ГАК Інбелкульта будуць прыняты ўсе меры да таго, каб па магчымасці ў працэсе працы ўзварота архіваў сцісла высветліць, дзе знаходзяцца вывезеныя раней дакументы, а таксама даць і вычарпальны спіс устаноў, з якіх належыць атрымаць архіўныя матэрыялы”²⁷.

На пасяджэнні ГАК 17.10.1925 г. пастанавілі: “Лічыць увайшоўшымі ў склад Камісіі У.І.Пічэту, В.Д.Дружыца і М.В.Мялешку па гістарычнай галіне” (г.зн., што да гэтага часу ГАК складалася толькі з М.Доўнар-Запольскага і Д.Даўгялы). На пасяджэнні таксама пастанавілі: “Звярнуць увагу Прэзідыуму Інбелкульта на неабходнасць узняць пытанне і зрабіць належныя зносіны наконт таго, каб з быўшага Гістарычнага музея ў Маскве і з б. Эрмітажа былі перададзены ў Менскі Дзяржаўны музей усе дублікаты архаічных і археалагічных экспанатаў з калекцый, што датычыліся Беларусі. Прасіць Прэзідыум Інбелкульта, каб былі выдадзены сродкі на фотаграфічныя здымкі з тых калекцый Масквы — Ленінграда, Кіева — Смаленска і іншых гарадоў, аўтэнтыкі якіх не могуць быць выдадзены ў музеі калекцый, у якім будуць зарэгістраваны ў наглядным выглядзе маючыся беларускія археалагічныя калекцыі, што безумоўна неабходна для сталай і грунтоўнай працы па вывучэнню археалогіі Беларусі”²⁸. Падобныя ініцыятывы Прэзідыум Інбелкульта падтрымліваў²⁹.

Такім чынам, пазіцыя беларусістаў Інбелкульта наконт спрэчных культурных каштоўнасцей была адназначная: гісторыка-культурныя каштоўнасці, што створаны ў Беларусі і належаць беларускаму народу, падлягаюць неадкладнаму вяртанню ў межы беларускай дзяржавы. На іх думку, такія каштоўнасці ўяўлялі сабой не толькі доказ самабытнасці беларускай культуры, але і дакументальна пацвярджалі існаванне ў мінулым дзяржаўнасці, дзяржаўнай мовы і перадавога заканадаўства беларускага народа. Аднак у далейшым абставіны ў краіне не спрыялі справе вяртання вывезеных беларускіх культурных скарбаў.

Прадстаўнікі ГАК і АК Інбелкульта ўяўлялі сабе навуковыя аспекты выкарыстання гісторыка-культурных каштоўнасцей (у першую чаргу — архіўных матэрыялаў), якія, на іх думку, належалі беларускаму народу, наступным чынам:

Па-першае, як далейшае выяўленне каштоўнага крынічнага матэрыялу, які дапамагаў бы даследчыкам вырашаць праблемы беларускай гісторыі; як апісанне культурных скарбаў. Адною з задач АК на 1927–1928 акадэмічны год было пастаўлена “навуковае апісанне рукапісаў у Беларускай Дзяржаўнай бібліятэцы, Інбелкульце і Дзяржаўным музеі. Гэтая праца ўжо пасунута значна наперад”. Другой задачай АК было “кіраванне перапіскай ізноў выяўленых матэрыялаў па гісторыі Беларусі”³⁰.

Па-другое, як падрыхтоўку і выданне друкам помнікаў беларускага пісьменства і іншых каштоўных для вывучэння беларускай гісторыі археаграфічных матэрыялаў. Перш за ўсё — гэта выданне дакументаў Літоўскай Мэтрыкі, што маюць “вялікую гістарычную і нацыянальную вартасць”, пашыраючы іх вывучэнне, “... мы яшчэ больш, яшчэ глыбей высветлім для сябе гэтае сваё права на самавызначэнне”³¹. М.В.Доўнар-Запольскі ставіў пытанне пра неабходнасць поўнага выдання Літоўскай Мэтрыкі ў друку³².

У дакладзе ГАК 8.10.1925 г. Доўнар-Запольскі пераконваў Прэзідыум Інбелкульту ў тым, “... каб ён абмеркаваў і ўзяў на сябе ініцыятыву ў правядзенні такога велізарнага і надзвычайна неабходнага мерапрыемства ў справе вывучэння Беларускай гісторыі, якім з’яўляецца працяг выдання “Мэтрыкі Літоўскай”, распачатай б. Археаграфічнай камісіяй у Ленінградзе. Названая Археаграфічная камісія вельмі невялікую ўвагу звярочвала на беларускую гісторыю, [...] калі б перад ёй (ГАК. — Ю.Н.) было пастаўлена адпаведнае пытанне, то Камісія не адмовілася б ад таго, каб узяць на сябе грандыёзнейшае прадпрыемства ў справе выдавецтва дакументаў — выдання кніг “Мэтрыкі Літоўскай”. Археаграфічнай камісіяй выдадзены 3 тамы Мэтрыкі [...]. Зразумела, у цяперашні час ніводная ўстанова РСФСР ужо не прыіме на сябе працы і расходаў па працягу гэтага выдання. Яно таму павінна легчы на сродкі Беларускай Дзяржавы і павінна быць выканана беларускімі вучонымі. ГАК дабілася выдзялення штогодняга водпуску, пачынаючы з 1926 г., сталай сумы на выданне “Мэтрыкі Літоўскай”, незалежна ад іншых каштарысных асігнаванняў на гістарычна-археалагічныя выданні па Інбелкульту. Камісія просіць аб дазvole і распараджэнні цяпер жа распачаць падрыхтоўку аднаго тома гэтага выдання, г.зн. [заяцця] перапіскай і праверкай матэрыялу, а затым, каб праз некалькі месяцаў, [калі] ён будзе падрыхтаваны, — прыступіць да друку. Падрыхтоўка да друку такіх матэрыялаў, у мэтах асцярожнасці

(г.зн. руплівасці. — Ю.Н.), з якой патрэбна падыходзіць да гэтай справы, зойме не менш аднаго году. Камісія са свайго боку прыіме ўсе меры да таго, каб гэтае выданне каштавала найтанней. Камісія без ганарару забяспечыць яго адпаведнай працай і лічыць, што Дзяржаве БССР прыдзецца плаціць толькі друкарскія расходы, перапіску арыгіналаў і паездкі для зверкі іх з аўтэнтэкамі”³³.

Патрэбна падкрэсліць разуменне вучонымі Інбелкульта дзяржаўнай важнасці справы не толькі вяртання, але і выдання дакументаў Літоўскай Метрыкі. М.В.Доўнар-Запольскі выказаў у друку пажаданне, каб Саўнаркам БССР узяў справу выдання Літоўскай Метрыкі “ў свае рукі”³⁴. Д.І.Даўгяля, абгрунтоўваючы план АК на 1928–1933 гг., указваў, што “беларуская археаграфія мае вельмі скудных дасягненні, пакуль галоўнай працай у гэтай галіне з’яўляюцца “Акты Віленскай Археаграфічнай камісіі”. У сучасны момант гэтае выданне не можа задаволіць навуковага даследчыка, які патрабуе матэрыялаў па гісторыі народнай гаспадаркі, эканоміцы, класавай барацьбе і г.д. Каштарыс [...] выдання Літоўскай Метрыкі супыніўся ў 1918 г. і, такім чынам, у галіне археаграфіі Беларусі гэтая праца вядзецца толькі Інбелкультам. Адсюль відаць, што выкананне археаграфічных выданняў у БССР з’яўляецца неабходнай дзяржаўнай справай, бо гэтыя выданні прасоўваюць у навуковыя і шырокія колы даследчыкаў крынічны матэрыял для высвятлення ўсяго стражытнага часу Беларусі”³⁵.

17 студзеня 1925 г. у памяшканні Інбелкульта адкрыўся з’езд археолагаў і археографоў БССР. Ад Народнага камісарыята асветы з’езд вітаў нам. Наркамасветы Баліцкі. Ён давёў да ведама вучоных, што “... трэба, каб інтэлігенцыя поўнасю праводзіла ідэі Савецкай улады і Камуністычнай партыі...”. У сваю чаргу Прэзідыумы Інбелкульта і з’езда адправілі прывітальны ліст старшыні ЦВК БССР. Вучоныя Інбелкульт лічылі, што адноўлена дзяржаўнасць Беларусі ў савецкай форме, у выніку чаго беларускія працоўныя масы “здабылі сабе сацыяльнае і разам з тым нацыянальнае вызваленне”³⁶.

Для “правільнай пастаноўкі і ўсебаковага асвятлення мінулага беларускага народа” Д.І.Даўгяля (на I-й канферэнцыі архіўных работнікаў БССР у 1924 г.) лічыў неабходным ажыццявіць у мэтах навуковага выдання гістарычных крыніц “новую праверку ўжо выданных актаў і дакументаў [...] з прычыны непаўнаты і тэндэнцыйнасці некаторай часткі выдання”, з чым пагадзіўся У.І.Пічэта і іншыя ўдзельнікі канферэнцыі³⁷.

М.В.Доўнар-Запольскі крытыкаваў дзейнасць Віленскай Археаграфічнай камісіі ў плане звужэння тэматыкі, невыдання дакументаў Літоўскай Метрыкі, пісаў, што “... знаходзячыся ў цэнтры былой Літоўскай Русі, яна магла б паставіць сабе больш шырокія задачы ў вывучэнні Літоўска-Рускай дзяржавы”³⁸. У.І.Пічэта, адзначаючы некаторую аднабаковасць публікацый гістарычных дакументаў Пецярбургскай Археаграфічнай камісіяй (як і польскімі археографамі), заўважаў, што яе “... цікавілі толькі тыя дакументы, якія характарызавалі агульныя рысы жыцця беларускага і рускага народаў...”³⁹.

Навуковы аспект выкарыстання культурных каштоўнасцей прадстаўнікі ГАК і АК Інбелкульта ўяўлялі і як усебаковае вывучэнне помнікаў пісьменства. Яны імкнуліся пазбегнуць пры вырашэнні гістарычных праблем палітычных і ідэалагічных устаноў. З аналізу гістарыяграфічных прац У.Пічэты вынікае, што для яго навуковае выданне ўяўлялася як крытычнае, у якім могуць абгрунтоўвацца канкрэтна-гістарыяграфічныя факты. Вучоны лічыў, што толькі “строгія крытычныя адносіны да крыніц” даюць “навуковае ўяўленне аб гістарычных з’явах”⁴⁰.

Д.І.Даўгяла рэкамендаваў (на 1-й канферэнцыі архіўных работнікаў БССР) пры выбары археаграфічнага матэрыялу для публікацыі зыходзіць з патрабавання непрадузятасці. Першачарговае значэнне мела выкананне метадалагічнага прынцыпу непрадузятасці і пры правядзенні гістарычнага даследавання.

Прадстаўнікі ГАК Інбелкульта лічылі неабходным праводзіць працу ў галіне не толькі навуковага, але і асветнага беларусазнаўства, са дзейнічаць распаўсюджванню навуковых і навукова-папулярных ведаў пра мінулае Беларусі за межамі БССР. У звароце ГАК “Шматпаважаны таварыш” ад 18.12.1925 г. ішла гаворка пра гатоўнасць камісіі наладзіць кантакты з рознымі ўстановамі Заходняй Еўропы ў мэтах асвятлення мінулага Беларусі, бо, як сцвярджалася, “Беларусь мела і мае на Захадзе шмат ворагаў, якія адказваюць ёй у праве на самавызначэнне [...]”. ГАК Інбелкульта лічыць сваім абавязкам садзейнічаць Таварыству збліжэння з Заходняй Еўропай ва ўсіх тых выпадках, калі з’явілася б патрэба высветліць мінулае Беларусі для чытаючых мас у Заходняй Еўропе або Амерыцы”⁴¹.

¹ Даўгяла З.І. Дзейнасць гістарычна-археалагічнай камісіі Інбелкульта ў 1925–1926 акадэмічным годзе // Гістарычна-археалагічны зборнік. Мн., 1927.

² Працы першага з’езда даследчыкаў беларускай археалогіі і археаграфіі. 17–18 студзеня 1926 г. Мн., 1926.

- ³ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 28–29.
- ⁴ Аб структурнай арганізацыі Інбелкульта гл. у працы: Інстытут Беларускай культуры. Гісторыя ўзнікнення, сучасная структура. Навукова-даследчая дзейнасць (апрацаваў навуковы сакратар ІБК А.І.Цвікевіч). Мн., 1926. У параўнанні з секцыяй камісія Інбелкульта — структура цалкам штатная, прадстаўнікі яе павінны былі стала займацца даследчай працай.
- ⁵ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 8.
- ⁶ Тамсама, спр. 6, арк. 830.
- ⁷ Тамсама, спр. 9, арк. 58–59.
- ⁸ Тамсама, арк. 271.12.09.1925 г. прадстаўнік ГАС М.В.Мялешка ў дакладной запісцы ў Прэзідыум ЦВК Саветаў БССР абгрунтоўваў неабходнасць вяртання ў БССР вывезеных архіўных матэрыялаў “паглыбленнем беларускай культуры і развіццём навуковай думкі”. (Гл.: Тамсама, арк. 272–273)
- ⁹ Слова напісана неразборліва.
- ¹⁰ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 2.
- ¹¹ Тамсама, арк. 24.
- ¹² Саковіч А. [Іна Кахановская]. Прафесар Мітрафан Доўнар-Запольскі // Полацк. 1994. № 5 (35). С. 56.
- ¹³ Інстытут беларускай культуры [аўт. М.П.Касцюк, П.Ц.Петрыкаў, М.У.Токараў і інш.]. Мн., 1993. С. 15.
- ¹⁴ Гануш А.Г., Кручак П.С. Мітрафан Доўнар-Запольскі. Мн., 1995. С. 23.
- ¹⁵ З пратакола пасяджэння ГАС 16.06.1924 г.: “З прычыны непадрыхтаванасці плану гістарычнай хрэстаматыі гэтае пытанне пераносіцца на чарговае пасяджэнне”. ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 6, арк. 30.
- ¹⁶ Інстытут беларускай культуры... Мн., 1926. С. 43.
- ¹⁷ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 6, арк. 58, 81.
- ¹⁸ Улашч Н.Н. Очерки по археографии и источниковедению истории Белоруссии феодального периода. М., 1973. С. 251.
- ¹⁹ Нікалаеў М.Н. Археаграфія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Мн., 1993. Т. 1. С. 161.
- ²⁰ З хронікі беларускай культуры // Полымя. 1925. № 6. С. 209.
- ²¹ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 33, арк. 82.
- ²² Тамсама, арк. 34.
- ²³ Тамсама, арк. 55.
- ²⁴ Тамсама, арк. 58.
- ²⁵ Даўтяла З.І. Дзейнасць... С. 364.
- ²⁶ З хронікі беларускай культуры // Полымя. 1925. № 6. С. 209.
- ²⁷ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 269.
- ²⁸ Тамсама, спр. 6, арк. 73–74.
- ²⁹ Тамсама, спр. 9, арк. 266.

- ³⁰ Тамсама, спр. 33, арк. 17.
- ³¹ Даўгяля З. Літоўская Мэтрыка і яе каштоўнасць для вывучэння мінуўшчыны Беларусі (з прадмовай К.Езавітава). Рыга, 1933.
- ³² Гл.: Доўнар-Запольскі М.В. Літоўская Мэтрыка // Сав. Бел. 1925. 24 снеж.
- ³³ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 9, арк. 268–268 (адв.).
- ³⁴ Доўнар-Запольскі М.В. Літоўская Мэтрыка... С. 5.
- ³⁵ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 33, арк. 82–83.
- ³⁶ Гл.: Сав. Бел. 1926. 18 студз.
- ³⁷ НА РБ, ф. 249, воп. 1, спр. 63, арк. 123, 136, 194.
- ³⁸ Довнар-Запольский М.В. Старинные описи Литовской Метрики. СПб., 1901.
- ³⁹ Пічэта У.І. Распрацоўка гісторыі літоўска-беларускага права ў гістарыяграфіі // Полымя. 1926. № 8.
- ⁴⁰ Пичета В.И. Введение в русскую историю. Мн., 1922.
- ⁴¹ ЦНА НАН Беларусі, ф. 67, воп. 1, спр. 6, арк. 65, 104.